

DE MASSILIENSIUM REBUS
QUAESTIONES.

DISSERTATIO INAUGURALIS

QUAM

AD MAGISTRI HONORES

AB AMPLISSIMO

HISTORICORUM ET PHILOLOGORUM ORDINE DORPATENSI

RITE IMPETRANDOS

IN PUBLICO DEFENDET

ADOLFUS SONNY.

Adversarii erunt:

**Guillelmus Hoerschelmann P. P. O., Ludovicus Mendelssohn P. P. O., Georgius
Mekler Mag. Gr. Comp.**

PETROPOLI.

TYPIS ACADEMIAE IMPERIALIS SCIENTIARUM.

MDCCCLXXXVII.

DE MASSILIENSIIUM REBUS

QUAESTIONES.

Ex decreto ordinis Historicorum et Philologorum publicatum.
Dorpati, die XIX mensis Martii a. MDCCCLXXXVII.
№ 41.

Dr. Leo Meyer
h. t. decanus.

SCRIPSIT

ADOLFUS SONNY.

PETROPOLI.

TYPIS ACADEMIAE IMPERIALIS SCIENTIARUM.

MDCCCLXXXVII.

Типографія Императорской Академіи Наукъ (В. О., 9 л. № 12).

Ex decreto ordinis Historicorum et Philologorum publicatum.
Dorpati, die XIX mensis Martii a. MDCCCLXXXVII.
№ 41.

Dr. Leo Meyer
h. t. decanus.

D 109348

Типография Императорской Академии Наукъ (В. О., 9 л. № 12).

Sententiae controversae.

1) Aeschyl. Agam. v. 385 sqq. Weckl. = 360 sqq. Kirchh. sic restituendos esse conicio:

πέφονται δ' ἐγκονοῦς' (cod. ἐγγόνους)
ἀτολμήτων Ἄρ' (cod. ἄρη)
πνεόντων μεῖζον ἢ δικαίως.

2) Aeschyl. Agam. v. 670 W. = 643 K. ὡς μήτ' ἐν ὄρμῳ κύματος
ζάλην ἔχειν; pro ὄρμῳ scribo ὄρμη.

3) Aeschyl. Sept. v. 263 W. = 259 K. scripturam ἐσθήμασιν, quam
prima manus cod. Med. et scholiasta exhibent, vestigium genuinae
lectionis esse puto ab emendatoribus male neglectum.

4) Aristoph. Nub. v. 1474 iniuria spurius esse creditur.

5) Dion. Chrys. or. IV § 91, 7 Emper. = p. 169 Reiske pro πλέον
οὐκ εἶναι scribendum esse arbitror πλεονεκτηῖν.

6) Dion. Chrys. or. VII § 22, 2 = p. 228 R. ἐξενίσσαμεν δὲ αὐτόν
ὥς ἐδυνάμεθα μάλιστα; lege κάλλιστα.

7) A. Nauckium Verg. Aen. II 97 pro «hinc mihi prima mali labes»
recte restituisset «haec etc.» imitatione, qua Pompeius Trogus (Iust.
XVII 1,5) hunc locum expressit, demonstratur.

8) Liv. XXI 44,9 «si hoc bene fixum omnibus destinatum in animo est» non ita sanari arbitror cum editoribus, ut aut «bene fixum» deleatur aut ante «destinatum» «si» vel «et» inseratur; immo «destinatum» ut glossema eiciendum esse duco.

9) Ovid. Fast. II 192 «Maenaliam *tactis* ne lavet areton aquis»; pro «*tactis*» repone «*tacitis*».

10) Stat. Silv. I 3, 20 sqq.:

«ipsa Anien (miranda fides) infraque superque
«*saxeus*, hic tumidam rabiem spumosaque ponit
«murmura».

«*saxeus*» corruptum esse videtur ex «*lacteus*».

11) Iust. XLII 4, 13: «ubi dolor *voci viam* (codd. vocem) laxaverat» scribendum censeo.

12) Avien. Or. Mar. v. 340: «et distineri [*utrosque*] milibus tribus»; pro «*utrosque*», quod Wernsdorfio debetur, «*latera*» supplendum est.

13) Aeschlyi codex Mediceus ex exemplo litteris *minusculis* exarato descriptus est.

14) Quod apud Curtium Rufum (V 13, 2) occurrit Tabae oppidum idem est atque Thara vicus Iustini (XI 15, 1) et Γάρα πόλις Arriani (III 20, 1). Etenim cum Trogus in nomine Graeco legendo oculis falsus esset (ΠΑΓΑΙ-ΤΑΠΑΙ), Curtius Rufus *hunc exscribens* simili lapsus est errore (TARAE-TABAE).

15) Quae G. Götz (in progr. Jenensi 1884/85) de Statii Silvarum variis lectionibus e vetustissimo Poggii codice Sangallensi marginibus editionis principis in bibliotheca Corsiniana adservatae ab Angelo Politiano enotatis disputavit, fundamento carent quippe in prava illarum notitia posita.

16) Scholia, quae in cod. Laur. 69, 33 ad Philostrati Vitam Apollonii adscripta leguntur et a Kaysero partim sunt edita, ab Aretha Caesareae Cappadociae archiepiscopo composita esse suspicor.

I.

De Iustini rerum Massiliensium enarratione.

Cum a reliquis scriptoribus de Massiliensium rebus paucissima eaque valde abrupta et disiecta tradantur, conspectus ille a Iustino (XLIII 3, 4—5, 10) e Pompei Trogi opere conservatus, quo vetustior Massiliensium historia comprehenditur, quamvis et ipse exiguus sit ac confusus, ad res huius urbis cognoscendas maximi est momenti. Qui quanquam saepius a viris eruditibus tractatus est, restant tamen quae aut nondum satis sint animadversa aut aptius fortasse, quam adhuc factum est, exponi possint.

Atque si primum de origine eorum, quae apud Iustinum leguntur, quaesiveris, Trogum non ab ipsis Massiliensibus Gallisque illa accepisse crediderim. Quae sententia a plerisque viris doctis probata eo solo nititur argumento, quod Trogus a Vocontiis, Gallorum vel Ligurum gente haud procul Massilia habitante, oriundus fuit. Immo Graecum illum scriptorem, cuius opus effinxit Trogus, sive Timagenes is fuit sive quis alius, etiam hoc loco ab eo expressum esse consentaneum est. Ille quonam hauserit fonte, haud facile dixeris. Theopompi manum apud Iustinum agnoscere sibi videbatur Müllenhoff¹⁾. Sed ne constat quidem Massiliensium res ab eo tractatas fuisse. Probabilius ad Timaeum relegantur quae apud Iustinum tradita sunt. Hic enim gravissima utebatur auctoritate in historia regionum sub occasu positarum explananda, et ad eundem recedere constat quae idem Iustinus de

1) Deutsche Altertumskunde I p. 179.

Siciliensium et Carthaginiensium rebus exponit. — Ipse se πολυπραγμονῆσαι τὰ Λιγύων ξθνη καὶ Κελτῶν, ἀμὰ δὲ τούτοις Ἰβήρων¹⁾ professus est. Massiliensium autem rebus eum operam navavisse Scymni, qui fertur, et Stephani Byzantini testimoniis (Ps. Sc. v. 211. St. B. s. v. Μασσαλία) apparet. — Ad eundem bene convenit, quod fabellarum plena est Iustini de Massiliensium rebus narratio, quarum γράϋς illa συλλεκτήρια seīs quam studiosa fuerit. Praesertim amatorias narratiunculas, et primus quidem quantum scimus²⁾, operi suo inserebat tales, quales duae apud Iustinum leguntur.

Sed iam ad singula accedamus.

Rerum Massiliensium enarrationi Iustinus pauca de Phocaeensium navigandi mercandique studio et de longinquis eorum itineribus maritimis praemittit. Quod autem «exiguitate ac macie terrae coacti» ad rei navalis studium se convertisse narrantur, habes hic scriptoris rerum gestarum causas παραπρατικῶς indagantis, Timaei scilicet, hariolationem³⁾. — Illam enim orae Asiaticae partem caeli amoenitate fertilitateque soli prae ceteris insignem fuisse constat⁴⁾. — De longinquis Phocaeensium itineribus, quibus primi Graecorum maria ad occidentem sita petiverunt, etiam Herodotus agit (I 163). Qui eos Adriam et Tyrrheniam et Iberiam et Tartessum Graecis «commonstravisse» dicit: τὸν τε Ἀδρίην καὶ τὴν Τυρσηνίην καὶ Ἰβηρίην καὶ τὸν Τάρτησσον οὗτοί εἰσιν οἱ καταδέξαντες. — In Galliae Hispaniaeque ora praeter Massiliam etiam alias colonias constituisse a nonnullis scriptoribus perhibentur; quae tamen certioribus testimoniis a Massiliensibus conditae esse dicuntur⁵⁾. Quod teneatur necesse est, ne de coloniarum Massali-

1) Polyb. XII 28^a. In eis, quae antecedunt, Beloch (Fl. Jhrb. 1881 p. 697 sqq.) pro συναγαγεῖν τὰ παρ' Ἀσσυρίων ὑπομνήματα scribi voluit συν. τὰ Μασσαλιωτῶν ὑπ., sed sine sontica, ut mihi videtur, causa.

2) Cf. Rohde der griech. Roman. p. 39.

3) Simili modo Phoenices quanquam agris fruebantur fertilissimis, rem navalem propter soli sterilitatem amplexi esse perhibebantur. Cf. Movers die Phoenicier I 1 p. 247. Meltzer Gesch. d. Karth. I pp. 6; 420.

4) Hdt. I 142. Paus. VII 5, 4.

5) Tauroentum Artemidorus (Steph. Byz. s. v. Ταυρόεις) a parte Phocaeensium, qui in ostia Rhodani pergebant Massiliam condituri (ἀπορριφέντες ἀπὸ τοῦ στόλου), constitutum esse tradiderat. Agatham Scymnus (Steph. Byz. s. v.) Phocaeensium urbem dixerat. Emporiis Plinius (n. h. III 3, 6) «Phocaeensium subolem» habitavisse refert. Hemeroscopeum Artemidorus (Steph. Byz. s. v.) Φωκαίων ἀποικον appellaverat. Maenacam denique Strabo (III p. 156) ὑστάτην τῶν Φωκαϊκῶν πόλεων fuisse prodit. At Tauroentum Strabo (IV p. 180) simul cum Olbia et Antipoli et Nicaea ut ἐπιτείχισμα contra Ligurum rapacitatem a Massiliensibus consti-

oticarum temporibus perperam iudicetur¹⁾. Ipsam Massiliam non tam condidisse quam Phoenicibus eripuisse putantur Phocaeenses a compluribus viris eruditis. Quae sententia cum inscriptione illa celeberrima Phoenicia anno 1845 Massiliae reperta tum ipso urbis nomine, quod Phoenicium esse volunt, innititur. — Si titulus ille Massiliae exaratus esset, Phoenicum conventum propriis magistratibus subiectum, propriis legibus praeditum sacculo quinto vel quarto — ad hanc enim aetatem Renani iudico pertinet — in Graeca urbe exstitisse demonstraret. — Talem autem Phoenicum conventum vix aliter explicaveris, nisi illos iam ante Phocaeenses illo loco habitavisse et a Graecis urbe occupata inquilinorum condicione in novam civitatem receptos esse dixeris. Neque enim tantum peregrinorum numerum eorumque maxime strenuorum et qui summo emendi ac vendendi studio ducerentur, Carthagine in suam urbem transmigrare Massilienses passos esse verisimile est, praesertim cum graves inimicitias acerrimamque simultatem inter Carthaginienses et Massilienses intercessisse constet. — Sed id ipsum, num Massiliae exarata sit illa inscriptio, post accuratissimas Renani²⁾ disquisitiones quam maxime est dubium; immo Carthagine illuc advecta esse videtur. — Soli autem nominis formae, quamvis verisimilis videatur explicatio a Schroedero³⁾ prolata, equidem tantum auctoritatis

tutum esse tradit. Idem Agatham a Massiliensibus ut castellum τοῖς περὶ τὸν ποταμὸν οἰκοῦσι τὸν Ποδανὸν βαρβάρους collocatam esse refert eamque alio loco (IV p. 182) κτίσμα Μασσαλιωτῶν appellat. — Emporias vero et Strabo (III p. 160) et Steph. Byz. (s. v.) Μασσαλιωτῶν κτίσμα, Scylax § 1 Μασσαλιωτῶν ἀποίκους dicunt. Hemeroscopeum denique a Strabone (III p. 159) πολίχνιον Μασσαλιωτῶν, Maenaca a Pseudo-Scymno (v. 145 = Ephorus) Μασσαλιωτικὴ πόλις appellatur. Quae cum ita sint, etiam illis locis, quibus Phocaeensium urbes dicuntur, non ipsos Phocaeae incolas, sed Massilienses intellegendos esse apparet. Sic apud Scymnum (v. 203) Μασσαλιῶται Φωκαεῖς et οἱ Μασσαλίαν κτίσαντες Φωκαεῖς pro Massiliensibus legimus. A poetis vero Latinis quaecunque Massiliensium sunt, sollemni quodam more Phocaeensium esse dicuntur. Cf. Lucan. III 301; Sil. I 335; II 369; IV 52; XV 172.

1) Id quod Meltzero (Gesch. d. Karth. I p. 150—158) et qui eum sequitur, Busoltio (Griech. Gesch. I p. 287—289) accidit.

2) Corp. inser. Semit. p. 218—238.

3) Die phoen. Sprache p. 241. — A voce מַסָּל = masal, quae «deversorium, devetriculum» valet, Massiliae nomen derivandum esse putat; quae explicatio cum aliarum urbium Semiticarum appellationibus (cf. מִדְּבָר, graece Δωρᾶ = domicilium, מַעֲרָב = deversorium, Judaeae urbes) bene congruit et Massalia fluvii Cretensis nomine confirmari videtur. מַסָּל enim a radice מָל (= nasal) derivandum est, quae primum quidem «defluendi» vel «delabendi» notionem habet, deinde vero «descendere, devertere, considerare» valet, quarum significationum ut haec ad

tribuere non ausus sim, cum argumenta e nominum etymologiis petita mirum quantum sint lubrica.

Phocaeensium manum «temporibus Tarquinii regis» Massiliam condidisse Iustinus auctor est. — Consentit igitur cum Timaeo, qui Massiliam 120 annis ante pugnam Salaminiam constitutam fuisse prodiderat¹⁾. Eandem sententiam Aristotelem complexum fuisse ex Harpocrate colligitur, qui (s. v. *Μασσαλία*) haec exhibet: Ἰσοκράτης μὲν φησιν ἐν Ἀρχιδάμῳ ὡς Φωκαεῖς φυγόντες τὴν τοῦ μεγάλου βασιλέως δεσποτείαν εἰς Μασσαλίαν ἀπέκκησαν· ὅτι δὲ πρὸ τούτων τῶν χρόνων ἤδη ὑπὸ Φωκᾶδων ἦκιστο ἡ Μασσαλία καὶ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ Μασσαλιωτῶν πολιτείᾳ δηλοῖ. — Eodem spectat Livii (V 35) testimonium, qui Massiliam, sicut Iustinus, «Tarquinio Prisco Romae regnante» conditam esse refert. — Consentunt denique etiam Eusebius (chron. ed. Schoene p. 92) et Solinus (II 52), quorum ille Massiliae initium ab anno IV ol. XLVI, hic ab ol. XLV repetit.

Sed cum anno c. 542 Phocaea a Persis expugnata pars incolarum Massiliam concessisset²⁾, nonnulli posterioris aetatis scriptores rem tam prave intellexerunt, ut Massiliam tum demum conditam esse putarent. — Cuius erroris primum commissi Isocrates insimulari solet; at iniuria. In Archidamo (c. 4) enim eximii libertatis amoris exempla afferens Φωκαεῖς inquit φεύγοντες τὴν βασιλείῳ τοῦ μεγάλου δεσποτείαν ἐκλιπόντες τὴν Ἀσίαν εἰς Μασσαλίαν ἀπέκκησαν. Quibus in verbis nihil inesse apparet, quo Massiliam id temporis conditam esse significetur³⁾.

urbis, ita illa ad fluvii nomen vide quam bene quadret. — Si quis vero etymologiae Schroederianae dsain (†) litteram utpote leniter spirantem duobus sigma reddi non potuisse opponere voluerit, idem in voce ὕσσωπος factum esse scito.

1) Ps. Scymn. 211: ἐν τῇ Λιγυστικῇ δὲ ταύτην ἔκτισαν | πρὸ τῆς μάχης τῆς ἐν Σαλαμῖνι γενομένης | ἔτεσιν πρότερον ὥς φασιν ἑκατὸν εἴκοσιν | . Τίμαιος οὕτως ἱστορεῖ δὲ τὴν κτίσιν.

2) Hdt. I 163 sane huius rei nullam facit mentionem, cum Phocaeenses relicta patria primum Chium, deinde Corsicam navigavisse ibique V annos moratos Carthaginiensibus et Etruscis lacessentibus Hyelam condidisse narrat. — Sed habemus illa de re certum Antiochi Syracusani testimonium a Strabone conservatum (p. 252): φησὶ δ' Ἀντίοχος Φωκαεῖς ἀλούσης ὑπ' Ἀρπάγου τοῦ Κύρου στρατηγοῦ τοὺς δυναμένους ἐμβάντας ἐς τὰ σκάφη πανοικίους πλεῦσαι πρῶτον εἰς Κύρνον καὶ Μασσαλίαν μετὰ Κρποντιᾶδου· ἀποκρουσθέντας δὲ τὴν Ἑλέην κτίσαι. Ubi cave cum Casaubono Ἀλαλίαν scribas. — Strabonem enim Antiochi verba male contraxisse apparet. Cf. Meltzer Gesch. d. Karth. I p. 485.

3) Harpocratio sane Isocratis verba de Massilia tum condita intellexisse videtur; sed nullo pacto ex eius loco Aristotelem illum Isocratis errorem, quem volunt, refutavisse colligi posse puto, id quod Classen (ad Thuc.³ I 13 append.)

Eiusdem sententiae auctores afferri solent Aristoxenus Tarentinus (frg. 23 Müll.): ἤν (sc. τὴν ὑπὸ Ἀρπάγου τοῦ Μηδου Ἰώνων πολιορκίαν καὶ ἀνάστασιν) Φωκαεῖς φυγόντες Μασσαλίαν ᾤκησαν et Timagenes (frg. 7 Müll.) = Ammian. Marcell. (XV 9, 7): «a Phocaea vero Asiaticus populus Harpali inclementiam vitans, Cyri regis praefecti, Italiam navigio petit; cuius pars in Lucania Veliam, alia condidit in Viennensi Massiliam». — Qui tamen non ipsi in hoc errore versati esse videntur, sed verba eorum ab excerptoribus male intellecta esse crediderim; id quod facillime sane fieri potuit. — Restant pravae huius sententiae auctores Hyginus (apud Gellium X 16, 4), Seneca (cons. ad Helv. 8), Pausanias (X 8, 6), Solinus (II 52), qui quanquam de tempore cum Timaeo Aristotele reliquis consentit, ipse quoque Phocaeenses Persarum adventu fugatos fuisse ait; Isidorus (Orig. XVI 63), Eustath. (ad Dion. Per. 75).

His nullius momenti scriptoribus plerumque addi solet gravissimus, Thucydidem dico, apud quem haec leguntur (I 13): Φωκαεῖς τε Μασσαλίαν οἰκίζοντες Καρχηδονίους ἐνίκων ναυμαχοῦντες. — Qui tamen locus vario modo a viris doctis explicatus est. — Priores enim Thucydidis editores quin verba ἐνίκων ναυμαχοῦντες pugnam apud Alaliam commissam spectarent, qua Phocaeenses post patriam a Persis expugnatam in Corsicam profecti Carthaginienses devicerunt Etruscosque, nulli dubitaverunt Thucydidemque in ea sententia fuisse, ut Massiliam post captam Phocaeam conditam esse crederet, persuasum habuerunt. — Quo errore turpissimo ut auctorem diligentissimum liberaret, Dederich, qui primus de Massiliae conditae temporibus accuratius quaesivit¹⁾, verba Μασσαλίαν οἰκίζοντες non de Massilia tum condita accipienda, sed hunc in modum explicanda esse putavit: «bei der allmählichen Colonisierung und Cultivierung des Landes», «bei der Fortentwicklung der Macht der gegründeten Colonie»; verba autem ἐνίκων ναυμαχοῦντες non ad pugnam Alaliensem, sed ad alia quaedam bella a Massiliensibus cum Carthaginiensibus aliquanto post illam pugnam gesta referri voluit. — Sed neque ista οἰκίζειν verbi explicatio stare potest et pro Φωκαεῖς Thucydidem Μασσαλιῶται dieturum fuisse exspectares. Item Classen²⁾ verba ἐνίκων ναυμαχοῦντες non ad pugnam apud Alaliam

ex eis effici voluit. Cui sententiae vel καὶ particula ab Harpocrate addita refragatur, nisi forte etiam alios Isocratem refellisse arbitrere.

1) Rhein. Mus. IV (1836) p. 99 sqq. Fl. Jhrb. 117 p. 589.

2) In appendice editionis Thucydideae tertium emissae; in prioribus editionibus eandem fere atque Dederich amplexus erat sententiam.

commissam, sed ad alia Carthaginiensium bella pertinere arbitratur. Quae tamen non cum Dederico post annum 537 a. Chr., sed multo maturius gesta esse vult. Phocacenses enim c. annum 600 a. Chr., cum Massiliam essent condituri, Poenos identidem (hoc ex imperf. ἐνίκων concludit) devicisse putat. — Ad eadem bella aliorum quoque scriptorum refert locos, Paus. X 18, 7, Strabo p. 180, Iustin. XLIII 5, 2. Hi tamen Massiliensium, non Phocaeensium spectant victorias, non c. annum 600 a. Chr., sed quinto saeculo reportatas, qua de re infra fusius exponetur. — Pausaniae vero locum, qui est X 8, 6: οἱ δὲ Μασσαλιῶται Φωκαέων εἰσὶν ἄποικοι τῶν ἐν Ἰωνίᾳ, μοῖρα καὶ αὕτη τῶν ποτε Ἀρπαγον τὸν Μῆδον φυγόντων ἐκ Φωκαίας· γενόμενοι δὲ ναυσὶν ἐπικρατέστεροι Καρχηδονίων τὴν τε γῆν ἣν ἔχουσιν ἐκτήσαντο καὶ ἐπὶ μέγα ἀφίκοντο εὐδαμονίας, ad pugnam *Alaliensem* pertinere inde efficitur, quod Massiliam a Phocaeensibus Persarum adventu e patria fugatis conditam esse dicit. — Nulla igitur bellorum illorum, quae Classen c. annum 600 gesta esse statuit, apud veteres scriptores exstat memoria. — Sed etiam ob aliam causam Classenii sententiam nullo pacto ferri posse puto. — Ipse enim temporis ordo, quo res a Thucydide narratae inter se sunt nexae, ei quam maxime repugnat. — Thucydides enim a quibus initiis Graecorum res maritima profecta sit, breviter percurrens primos multum classe polluisse ait Corinthios, a quibus Ameinoclem navium aedificatorem ad Samios venisse annis fere trecentis ἐς τὴν τελευταίαν τοῦδε τοῦ πολέμου i. e. c. annum 704 a. Chr. n. (vel c. 721 si cum Ullrico prooemium a Thucydide statim post τὸν δεκάτην πόλεμον conscriptum esse putas). Eosdem Corinthios c. annum 664 (vel 681) a. Chr. n. primam, quam hominum memoria completatur, pugnam navalem Coreyraeis edidisse. Multo vero post (πολὺ ὕστερον) Cyro (558—529) et Cambyse (529—522) apud Persas regnantibus Iones classem sibi comparavisse bellumque cum Cyro gerentes aliquod per tempus maris imperium obtinuisse. Cambyse deinde regnante Polycratem Sami tyrannum rebus maritimis valuisse et cum alias insulas suae fecisse dicionis tum Rheneam captam Apollini Delio consecravisse. — Iam quaero, num Thucydidem, postquam reliqua servato temporis ordine narravit maritimasque Graecorum res usque ad Cambysem persecutus est, verbis Φωκαῆς τε Μασσαλίαν οἰκίζοντες Καρχηδονίους ἐνίκων ναυμαχοῦντες ad annum 600 a. Chr. redire verisimile sit. — Atque hoc eo magis esset mirandum, quod etiam in eis, quae sequuntur (c. 14), temporis ordinem retinet, cum post Cambysem deinceps Dareum, ὃς μετὰ Καμβύσῃν Περσῶν ἐβασίλευσε, et Xerxem commemoret.

Cum neque Dederici neque Classeni explicatio ferri possit, ἐνίκων ναυμαχοῦντες ad pugnam apud Alaliam commissam referamus, Μασσαλίαν οἰκίζοντες de Massilia tum condita intellegamus necesse est. — Quid igitur? credemusne Thucydidem eodem errore lapsum esse quo Hyginum, Senecam, reliquos? Quod mea quidem sententia nullo pacto admitti potest.

Sed aliis quoque difficultatibus laborat hic locus. Nam primum quidem non intellegitur, cur Phocacenses a ceteris Ionibus, quos in universum rebus maritimis multum valuisse et cum Cyro bellavisse dicit Thucydides, seiungantur atque nominatim efferantur. — Deinde temporum series his verbis interpellatur. Etenim cum haec ad rem pertineant anno 537 vel 536 a. Chr. n. gestam, quae antecedunt ad Cambysis, quae sequuntur ad Darei tempora referuntur. — Tum imperfectum ἐνίκων, quanquam saepius cum apud alios scriptores tum apud Thucydidem ¹⁾ pro aoristo usurpatur, hoc quidem loco, ubi de rebus simillimis aut praesentia aut aoristi adhibeantur, de una illa apud Alaliam pugna mire dicitur, id quod Dederich et Classen recte monuerunt. Accedit quod etiam sequentia verba δυνατώτατα γὰρ ταῦτα τῶν ναυτικῶν ἦν magnam habent offensionem, quamobrem recte iam Classenio suspecta fuerunt ²⁾. Etenim sicut apud Thucydidem inferuntur vix alio quam ad Phocacenses et Carthaginienses ea rettuleris. Id tamen ferri non potest, quoniam Thucydides de solius Graeciae rebus maritimis disserit. Quamobrem a plerisque editoribus ad omnes Graecorum civitates, quae in antecedentibus sunt enumeratae, pertinere putantur. Sed, ut talem recapitulationem hoc quidem loco supervacaneam omnino atque languidam videri omittam, illarum civitatum classes potentissimas fuisse in universum dici non poterat. Nam primum sicut paulo inferius ³⁾ ἐν τῇ Ἑλλάδι vel tale quid addi debebat. Deinde vero ne ita quidem sententia recte habuisset. Siciliensium enim tyrannorum et Coreyraeorum classes, quae postea commemorantur, sine dubio illis superiores fuerunt, quippe quibus τριήρεις ἐς πλῆθος essent.

Quae cum ita sint, verba «Φωκαῆς τε Μασσαλίαν οἰκίζοντες Καρχηδονίους ἐνίκων ναυμαχοῦντες» δυνατώτατα γὰρ ταῦτα τῶν ναυτικῶν

1) Cf. e. g. I 100, 1; 116, 1.

2) In prioribus Thucydidis editionibus. Cum Thucydidem tertium emitteret sententiam suam mutavisse videtur.

3) C. 14, 2 ταῦτα γὰρ τελευταῖα πρὸ τῆς Ξέρξου στρατείας ναυτικά ἀξιόλογα ἐν τῇ Ἑλλάδι κατέστη.

7v» a Thucydide abiudicanda esse censeo¹⁾. — Quae ab interpolatore esse profecta vel ex concisa atque delumbata sententiae forma perspicitur. — Quod ne solus concipere videar, Meltzeri²⁾, incorrupti profecto testis, quippe qui de verbis eiiciendis nullus cogitaverit, testimonium afferam: «die Notiz sieht aus wie nachträglich (a Thucydide scilicet!) eingefügt». — Sin vero quomodo factum sit quaeris, ut haec ab interpolatore adderentur, magna intercedit similitudo inter ea, quae Thucydides de rerum maritimarum apud Graecos primordiis tradit, et ea, quae Herodotus (praesertim I 163 sqq.) de eadem re narrat³⁾. — Quamobrem facillime fieri potuit, ut is, qui Herodoti novisset narrationem, hoc Thucydidis loco profecto illam Phocaeensium victoriam celeberrimam, post Herodotum saepissime apud oratores philosophos historicos commemoratam, desideraret paucisque verbis in margine additis attingeret; quae postea in textum irrepserunt. — Cum autem Massiliam tum demum a Phocaeensibus conditam esse putaret, ut plerique posterioris aetatis scriptores, foedum errorem auctori diligentissimo inculcavit. — Idem de una illa pugna imperfecto usus est, quod cum per se recte habeat, propter antecedentia praesentia et aoristos sententiam inclinat. Verbis autem δυνάτωτατα γάρ etc. indicare voluit interpolator, cur Phocaeenses et Carthaginienses afferendos esse putavisset⁴⁾.

Sed iam ad Iustinum redeamus.

Phocaeensium illam manum priusquam in Galliam pergeret, ostio Tiberis invectam amicitiam cum Romanis iunxisse tradit. Quae narratio quanquam plerumque a Trogo ficta esse putatur, equidem non video, cur non eatenus pro vera haberi possit, ut Phocaeenses Massiliensesque iam Tarquinii Prisci aetate aliquod commercium cum Latinis et Romanis exercuisse credamus. — Etruriam antiquissimis temporibus eos adiisse et Herodoti testimonio et thesauro apud Volaterras

1) Iam Roese Fl. Jhrb. 115 (1877) p. 257 verba Μασσαλίαν οἰκίζοντες aliena manu addita esse iudicaverat. — Qua tamen athetesi non omnes difficultates remouentur.

2) Gesch. d. Karth. I p. 485.

3) Quae tanta est, ut U. Koehler (comment. in hon. Mommseni p. 370) Thucydidem sua ex Herodoto hausisse non iniuria contendere videatur. Cui sententiae multi viri docti propter hunc ipsum maxime, de quo agimus, locum repugnaverunt.

4) Emblemata quorum summa ex aliis petita est scriptoribus, apud Thucydidem verbi causa etiam I 93, 5 (cf. Herbst Phil. 1879 p. 551) et III 84 (cf. Steup N. Rhein. Mus. 1869, p. 350—361; 1872 p. 637; contradixit Stahl N. Rhein. Mus. 1872 p. 278—283; 1873 p. 622—624) inveniuntur.

effosso¹⁾ satis constat. Romanos autem Tarquinio Prisco regnante cum Graecis aliquod commercium habuisse Cicero²⁾ testis est, qui de illa aetate «influxit, ait, non tenuis quidam e Graecia rivulus in hanc urbem, sed abundantissimus annis illarum disciplinarum et artium». — Quorum «disciplinarum et artium» plerasque a Phocaeensibus eorumque colonis acceperunt Romani³⁾. Imprimis antiquissima deorum simulacra ab eis mutuati sunt⁴⁾. Deos autem per simulacra colere ipsa quoque Tarquinii aetate Romani instituerunt⁵⁾.

Quae apud Iustinum sequitur narratiuncula de Phocaeensium duce a filia regis barbarorum per aquam porrectam in matrimonium electo iam ab Aristotele ἐν τῇ Μασσαλιωτῶν πολιτείᾳ⁶⁾ tradita fuerat. De solis personarum nominibus non constat inter utrumque. Iustinus enim Phocaeensium ducem Protim, virginem Giptim vel Gyptim appellat; Aristoteles contra illi Euxeno, huic ante matrimonium Pettae, postea Aristoxenae, filio autem eorum Proti nomina fuisse prodiderat⁷⁾. (De Nani, barbarorum regis, nomine consentiunt.) Atque Euxeni et Aristoxenae nomina ex ipsis rebus conficta esse apparet; Pettae contra et Giptis diversitas valde mira videtur. Quamobrem Trogum in Graeco nomine legendo oculis falsum fuisse haud ab re conieceris⁸⁾.

Fabella ab Aristotele et Trogo prodita quam mire congrueret cum narratione, quam Chares Mytilenaeus apud Persas divulgatam fuisse rettulerat⁹⁾, E. Rohde¹⁰⁾ animadvertit. Qui hanc quippe copiosiore

1) Cf. Gamurrini Periodico di Numismatica e Sfragistica diretto dal march. Strozzi (Firenze) 1872 (IV) p. 208. 1874 (VI) p. 55.

2) De rep. II 19 § 34. 3) Cf. Lange Röm. Staatsalterth. I p. 435.

4) Strabo p. 180 ligneum Dianae Aventinae simulacrum eadem figura fuisse dicit atque Artemidis Massiliensis effigiem. — Idem (p. 601) Minervae ζόνα Phocaeae, Massiliae, Romae asservata comparat.

5) Varro (ap. August. de civ. dei IV 136; Plut. Num. 8) Romanos per 170 annos nulla deorum simulacra habuisse tradit.

6) Unde ab Athenaeo XIII p. 576 affertur.

7) Propius ad Iustinum Plutarchus accedit Sol. c. 2: ἔνιοι (sc. ἔμποροι) δὲ καὶ πόλεων μεγάλων οἰκιστὰι γεγονασίν ὡς καὶ ὁ Μασσαλίας Πρῶτος ὑπὸ Κελτῶν τῶν περὶ τὸν Ροδανὸν ἀγαπηθεὶς; ubi Πρῶτις scribendum.

8) Haec est Gutschmidii sententia, cum codicis Casinatis scriptura «gestis» nisus apud Iustinum «Geptis» pro «Gyptis» vel «Giptis» reliquorum librorum restitui vult. (vide praef. ed. Ruehlianae p. L). Putat igitur ΠΕΤΤΑ a Trogo ΓΕΝΤΑ lectum esse. (De similibus Trogi erroribus cf. Gutschmidium Lit. Centralbl. 1872 p. 659.)

9) Athen. I. l. Similia etiam in libro regum (schah-nameh) Ferdusii et in fabulis quibusdam Indicis inveniri Rohde ostendit.

10) Der griech. Roman p. 44 sqq.

magisque expressam quasi fontem fuisse arbitratur, unde narratiuncula illa de Massiliae origine paulo tenuior atque aridior derivata sit. Phocaeenses scilicet Asiae cum gentibus rem gerentes fabellam illam fervidis Asianorum ingeniis excogitatam exceperunt Massiliamque transulisse. Quanquam etiam contrarium factum esse potest, ut simplicior Graecorum fabula ab Asianis excepta in maius augetur atque amplificaretur¹⁾.

Eadem fere condicio est fabellae a Iustino huic adnexae. Qua Ligurum contra Massilienses insidiae a mulierecula Graeci alicuius iuvenis amore incensa patefactae esse narrantur. Eadem enim de Meliis Cryassam (Plut. de mul. virt. 8 = ser. mor. p. 304 Dübner) et de Phocaeensibus Lampsacum (Plut. de mul. virt. 18 = p. 315) condentibus traduntur. Qua re hanc quoque fabulam ex Ionia a Phocaeensibus Massiliam translata esse apparet. — A Massiliensibus autem et huic et illi aliquid actiologici admixtum est. Protim enim Protiadarum, quod genus Aristoteles sua aetate Massiliae floruisse tradit, heroa eponymum esse apparet; a Ligurum autem incursione «solemni Floraliorum die» facta Iustinus Massiliensium morem etiam pacis temporibus atque adeo festis diebus urbem velut ab hostibus obsessam custodiendi repetit²⁾.

Quanquam igitur singula harum narrationum ficta atque commenticia esse apparet, tamen Phocaeenses initio quidem benigne a barbaris exceptos amicitiam cum eis exercuisse concludi potest; cum vero magnis augescerent incrementis, hostilia a Liguribus passos esse; quos tamen cum bellum Graecis intulissent, magna profligatos esse strage. — Etiam nomen gentis illius Liguris, quacum bellum gesserunt Massilienses, e fabula enucleari potest. — Recte enim Müllenhoff³⁾ Comani regis nomine ipsam Κομανῶν gentem, cuius in finibus Massilia sita erat, indicari intellexit⁴⁾.

De Ligurum bellis quae in dulcedinem fabulae composita esse vidimus, simplicibus verbis hoc modo a Iustino traduntur: «Sed Ligures incrementis urbis invidentes Graccos assiduis bellis fatigabant, qui periculo propulsando in tantum enituerunt, ut victis hostibus in captivis

1) In fabula a Charete tradita duae narratiunculae in unum conflatae esse videntur. Nam mariti per poculum traditum delectus nihil cohaeret cum specie secundum quietem visa adamataque et cum virginis a patre recusatae raptione.

2) Similem morem in urbe inter truces barbarorum gentes posita non mirandum Livius Emporiis Massiliensium in colonia fuisse tradit XXXIV 9, 5.

3) D. A. p. 179. 4) Ptolem. II 10, 8. — Cum antea Μασσαλίη Κομμανῶν πόλις legeretur, C. Müller ex optimis codd. Κομανῶν restituit.

agris multas colonias constituerent» (c. 3, 13). Ad eadem bella pertinere apparet, quae paulo inferius (c. 5, 1) a Iustino subiunguntur: «Post haec magna illis cum Liguribus, magna cum Gallis fuere bella; quae res et urbis gloriam auxit et virtutem Graecorum multiplicata victoria celebrem inter finitimos reddidit». — Nam quod a prioribus illis bellis separari videntur, Iustini culpa factum esse liquet. — Idem Liguribus perperam Gallos addidit, quos ea aetate, de qua hoc loco agitur, nondum prope Massiliam habitavisse infra videbimus¹⁾.

Colonias illas in capitivis Ligurum agris constitutas iam Hecataei aetate exstitisse, Müllenhoff recte inde conclusisse videtur, quod in fragmentis eius (frg. 23 M.) Monoeci, ultimae Massiliensium coloniae orientem versus sitae, mentio fit.

Liguribus devictis barbari a Graecis ad humanum cultum civilemque deducti esse narrantur (c. 4, 1): «Ab his igitur Galli et usum vitae cultioris deposita ac mansuefacta barbaria et agrorum cultus et urbes moenibus cingere didicerunt. Tunc et legibus non armis vivere, tunc vitem putare, tunc olivam serere consuerunt adeoque magnus et hominibus et rebus impositus est nitor, ut non Graeci in Galliam emigrasse, sed Gallia in Graeciam translata videretur». — Quae non ita expedire iuvat, ut Gallos a Iustino vel Trogo pro Liguribus substitutos esse²⁾ dicamus. Ligures enim quantum scimus ad Graecorum cultum humanitatemque rudes semper se praebuerunt. Immo vel ipsum Timaeum³⁾ vel Timagenem vel Trogum ex suorum temporum ratione haec exposuisse verisimile est.

Sequitur apud Iustinum gravissimae rei memoria (c. 5, 2): «Carthaginensium quoque exercitus cum bellum captis piscatorum navibus ortum esset, saepe fuderunt pacemque victis dederunt; cum Hispanis amicitiam iunxerunt».

Ad eadem bella quin referendus sit Pausaniae locus X 18, 7, dubium esse nequit. Qui donaria in templo Delphico collocata de-

1) Nanus, a quo comiter habiti esse feruntur Phocaeenses, rex fuisse dicitur Segobrigiorum. Quod nomen cum ex Gallicis vocibus (sego et briga) compositum esse videatur, aliquid difficultatis habet. Sed factum esse potest, ut nomen alicuius gentis Gallicae inferiore aetate (post Gallorum scilicet migrationem) prope Massiliam habitantis in priscam illam infunderetur fabulam.

2) Id quod c. 3, 4 factum esse videtur, ubi Massilia «inter feras gentes Gallorum» condita esse dicitur.

3) Gallos iam Ephori aetate, i. e. paulo postquam ad Massiliam consederunt, ad cultiorem vitae usum a Graecis traductos fuisse ex Ps. Scymni v. 183 sq. colligitur.

scribens ó δὲ Ἀπόλλων, inquit, ó ἐγγυτάτω τοῦ λέοντος Μασσαλιωτῶν ἐστὶν ἀπὸ τῆς πρὸς Καρχηδονίους ναυμαχίας. Neque enim pugnam Alaliensem spectare ¹⁾ potest, cum Massiliensium, non Phocaeensium fuerit illud anathema. — Eodem pertinet Strabonis testimonium p. 180: ἀνίσταται δ' ἐν πόλει (Massiliae scilicet) συχνὰ τῶν ἀκροθινίων, ἃ ἔλαβον (Massilienses) καταναυμαχούντες ἀπὸ τοῦ ἀμφισβητοῦντος τῆς θαλάττης ἡδίκως.

Iam qua aetate haec bella gesta esse videantur, accuratius definire conemur ²⁾. Quod fieri nequit, nisi quae de Carthaginiensium rebus cognita habemus, quamvis sint exigua, adhibueris atque contuleris. — Atque secundum Meltzerum, qui solus hanc quaestionem diligentius tractavit ³⁾, hic est rerum Massiliensium Carthaginiensiumque conexus. Massilia condita Massilienses statim coloniarum emittendarum initium fecisse putat, et primo quidem oram Ligusticam usque ad Etruriam castellis stationibusque saepsisse, deinde occidentem versus progressos non solum in Galliae ora, sed etiam in Hispania colonias atque horrea condidisse. Cum igitur Massilienses paene totam oram maritimam inde ab Herculis columnis usque ad Etruriam in sua tenerent dicione, medio fere saeculo sexto a. Chr. n. Carthaginienses surrexisse Graecisque ad id temporis libero cursu occasum versus tendentibus obstitisse. Imprimis vero Hispaniam, quam Phoenices olim soli exercuerant, recuperaturos Massiliensibus arma intulisse. Hoc esse bellum a Iustino commemoratum. Massilienses devictos partem orae Hispaniensis amisisse et a Poenis coactos esse, ut certum aliquem terminum se non excessuros esse promitterent. — Quae omnia sine ullo fundamento a Meltzero constituta sunt. Nam primum quidem ipsis Iustini verbis magnopere repugnant. Iustinus enim Carthaginienses a Massiliensibus saepe fusos esse dicit, Meltzer Massilienses a Carthaginiensibus devictos esse putat; Iustinus Massilienses pacem victis dedisse refert, Meltzer eos magnam possessionis suae partem ex legibus pacis amisisse arbitratur; Iustinus denique Massilienses post Poenos devictos cum Hispanis societatem iniisse tradit; ex Meltzeri sententia hoc bello magno tractu orae Hispaniensis cedere coacti sunt. — Accedunt haec.

Carthaginienses multo maturius atque Meltzer et plerique

1) Haec est Meltzeri (Gesch. d. Karth. I p. 485) sententia.

2) Classen (ad Thuc. I³ 13, app.) et Duncker (Gesch. d. Altert. VI⁵ p. 300) haec bella a Phocaeensibus Massiliam condentibus gesta esse putant; quam sententiam vel ipsa rerum a Iustino expositarum serie atque continuatione satis reffelli credo.

3) l. l. p. 150—168.

alii ¹⁾ arbitrantur, in Hispania consedissee certo Diodori (V 16) testimonio constat, qui eos 160 annis post Carthaginem conditam i. e. circa annum 654 a. Chr. n. Pityusas insulas in suam dicionem redigisse et in maxima harum insularum coloniam condidisse tradit ²⁾. Gadium autem expugnationem, post quam magna Hispaniae parte eos potitos esse Iustinus (XLIV 5, 1—12) testatur, ad priscam referri vetustatem inde colligitur quod Athenaeus (περὶ μυχ. p. 9 Wesch.) et Vitruvius (X 19) tum arietum usum inventum esse narrant, cum ab aliis (Plin. n. h. VII 56 § 202) haec machina ad Troiam oppugnamdam primum adhibita esse feratur.

Massilienses contra medio saeculo sexto in Hispania colonias habuisse ab omni probabilitate abhorret. Admodum enim duro atque humili initio usa est Massilia. Quae cum initio nihil esset aliud, quam emporium a Phocaeensibus ad rem cum indigenis gerendam ³⁾ constitutum, prima aetate gravibus et diuturnis Ligurum bellis premebatur. Cum vero Ligures tandem aliquando devicti essent, primum terra urbi finitima

1) Movers (die Phoenizier II 2 p. 659) exeunte saeculo sexto Carthaginienses nondum in Hispania fuisse inde conclusit, quod Romani primo foedere Punico, cum Sardiniam, Siciliam, Libyam vetentur advehi, ab Hispania non arcentur, secundo contra foedere ab Hispaniae quoque ora ad Mastiam Tarseion usque prohibentur. Sed post ea, quae Unger his de foederibus nuper (N.Rh.M. 1882 p. 153 sqq.) disputavit, dubium esse nequit, quin celeberrima illa controversia contra Polybium Nissenumque, secundum annalium scriptores et Mommsenium dijudicanda sit, quamvis multa Unger argumenta probari non possint. Alio argumento usus Müllenhoff (D. A. p. 111) eandem fere sententiam atque Movers complexus est. Nam cum Σύαλις, Μαινοβόρξ, Σίξος, Μολύβδανα urbes in Hecataei fragmentis (6—10 Müll.) a Stephano Byzantino conservatis non Carthaginiensium, sed Μαστιγινῶν dicantur, illos, quos postea has urbes tenuisse putat, Hecataei aetate nondum in Hispania fuisse concludit. Sed, ut alia omittam, ne hoc quidem procerto contendere licet, urbes illas Hecataei temporibus Poenis non subditas fuisse. A Stephano enim saepius urbis nomini nomen gentis, cuius in finibus sita erat, adiungitur, non quo qui eam teneant, significetur, sed ut situs urbis accuratius definiatur. Cf. Ἀγάθη πόλις Αιγύων ἢ Κελτῶν (at Massiliensium erat colonia); Ἡμεροσκοπεῖον πόλις Κελτιβήρων, Φωκαέων ἄποικος. (Idem apud Ptolemaeum fit; cf. Μασσαλία Κομανῶν πόλις, ubi Unger Sitzgbr. d. bayer. Ak. ph. h. Cl. 1876 p. 551 lacunam iniuria statuit.) — Inde autem, quod in exercitu anno 406 a. Chr. n. a Poenis in Siciliam misso Iberes *stipendiarii* fuisse dicuntur (Diod. XIII 80), illos non habuisse id temporis colonias in Hispania, cum Ungero (Fl. Suppl. VI 199) colligi non posse, vix est quod moneam.

2) Cf. Meltzer Gesch. d. Karth. I 155.

3) Cf. Aristot. ap. Athen. XIII 576: Φωκαεῖς οἱ ἐν Ἰωνίᾳ ἐμπορίᾳ χρώμενοι ἔκτισαν Μασσαλίαν. Eodem spectat Plutarchi (Sol. 2) testimonium, qui Massiliae conditorem ἐμπορον fuisse refert.

castellis atque coloniis firmanda et a barbarorum incursionibus tuenda erat (Iust. c. 4, 13) priusquam in remotiora loca Massilienses se convertere possent¹⁾.

Tenuēs Massiliensium origines quicumque reputaverit, cum fieri non potuisse concessurum esse credo, ut sexto saeculo a. Chr. n. Poenō devincerent Hispaniaeque ora pellerent. — Hi enim et ipsi illa aetate terra marique multum valebant et cum Etruscis, quos usque ad annum 472 maris imperium exercuisse constat, amicitia atque foedere coniuncti erant²⁾. — Etiam ineunte saeculo quinto Carthaginienses adeo opibus pollebant, ut anno 480 Gelonem Syracusanum trecentis milibus, ut tradit Herodotus, adorirentur. — Sed hoc ipso bello Carthaginiensium res inclinatae atque flexae sunt. Himerensi enim clade opes eorum adeo sunt fractae, ut per septuaginta annorum spatium nihil in Sicilia agere auderent. — Paulo autem post (a. 472 a. Chr. n.) etiam Etrusci proelio navali apud Cumas commisso ita sunt profligati, ut imperium maritimum in omne omitterent tempus. — Post has demum Poenorum et Tuscorum clades illae Massiliensium victoriae cogitari possunt.

Quae sententia ipsa Iustini narratione diligentius perponderata confirmatur. Primum enim originem Massiliae refert (c. 3, 4—12); deinde diuturna illa cum Liguribus bella narrat (c. 3, 13—4, 12); quae cum confecissent (c. 4, 11), Massilienses colonias in Liguria constituisse et paulatim ad magnas opes pervenisse (c. 5, 1). Tunc demum bellorum cum Poenis gestorum mentio fit (c. 5, 2). Quibus statim narratio de Gallorum in meridionalem Galliam migratione saeculo quarto ineunte facta subiungitur. Vides igitur, etiamsi Iustinum non ea, qua par erat, diligentia Trogum exscripsisse concedas, Carthaginiensium bella e rerum serie potius ad quintum, quam ad sextum saeculum referenda esse. — Cum vero saeculo quinto exeunte Massilienses in Hispania, quae his ipsis bellis eis patefacta est, multas colonias constitutas habuerint, id quod ex Avieni Ora Maritima colligitur, bella illa haud ita multo post annum 472 a. Chr. n. gesta esse concludi potest.

Iam Iustini enarrationem considerare pergamus. Quae apud eum

1) Cf. etiam Amm. Marcell. XV 9, 7 (= Timagenes): «dein secutis aetatibus oppida aucta virium copia instituere non pauca». — Prava Meltzeri sententia inde maxime orta est, quod de aetate Orae Maritimae Avienianae falebatur. — Praeterea quibusdam scriptorum locis deceptus est, quibus nonnullae Massiliensium coloniae a Phocaeensibus conditae esse dicuntur. Cf. p. 2 sq.

2) Carthaginiensium cum Etruscis foedera ab Aristot. Pol. III 9 commemorantur. Cf. Meltzer p. 169 sq.

subiunguntur «cum Romanis prope ab initio conditae urbis foedus summa fide custodierunt auxiliisque in omnibus bellis industrie socios iuverunt» etiamsi a veritate non abhorreant, a Trogo (vel Timagene) profecta esse videntur. Neque enim certum aliquod factum eis continetur, sed quomodo Massilienses erga Romanos in universum se gesserint, denotatur. — Accedit quod haec non dici poterant nisi ab eo, qui operas bello Hanniblico et Ligurum bellis a Massiliensibus in Romanos collatas novisset.

De impetu a Liguribus in Massiliam facto, cuius memoria apud Iustinum sequitur, priusquam agatur, Gallorum in Galliam meridionalem migratio paulo accuratius consideranda est.

Gallos in Italia ineunte saeculo quarto a. Chr. n. consedissee nunc quidem inter omnes constat. Livii enim testimonium (V 34 sqq.), qui eos ducentis fere annis prius Alpes transiisse refert, abiiciendum esse Niebuhr satis demonstravit. Sed operae pretium est, quae ab illo narrentur, diligentius exponere: «Prisco Tarquinio Romae regnante» Galliam frugum hominumque tam fertilem fuisse, ut terra multitudinem non caperet. Quamobrem ab Ambigato, rege Gallorum, Bellovesum et Sigovesum, sororis filios, cum magna hominum turba novas sedes quaesituros emissos esse. Deos cum de itinere consulerentur, hunc Hercyneos saltus versus misisse, illi lactam in Italiam viam dedisse. Atque Belloveso cum ingenti incedens agmine ad Alpes pervenisset, adlatum esse «advenas quaerentes agrum ab Saluum gente oppugnari». Massilienses illos fuisse modo navibus Phocaea in Galliam advectos. «Id Galli fortunae suae omen rati adiuvere, ut quem primum in terram egressi occupaverant locum, patientibus Saluis communirent». — Hoc perfecto Gallos Alpes transgressos esse et in Italia consedissee. — Quae Livii narratio ne prorsus respueretur, Unger¹⁾ ita explicandam esse iudicavit, ut, cum recte ad Gallorum in meridionalem Galliam migrationem pertineret, a Livio perperam ad Italiam eam translata esse diceret. — Gallos igitur c. annum 600 a. Chr. n. in ea Galliae parte, quae hac aetate Provence et Dauphinée appellatur, consedissee putat; ubi cum ducentos fere annos habitavissent, Alpibus traiectis in Italiam irrupisse.

Sententiam suam Unger rationibus aliunde subductis firmare conatur. Quae tamen fluxae atque fragiles sunt. — Inde enim, quod a Iustino et Plutarcho in antiquissimis Massiliensium rebus exponendis praeter Ligures etiam Galli commemorantur, hos in vicinia Massiliae

1) Sitzungsber. d. bayer. Akad. 1876 phil. hist. Cl. p. 548 sqq.

habitavisse concludi non licet, cum ab inferioris aetatis scriptoribus ex suorum temporum condicionibus facillime substitui potuerint ¹⁾. — Idem de Segobrigiorum, Comani, Catumandi nominibus valet, quae Unger Gallicae esse originis vult. Accedit quod horum neque scriptura ²⁾ neque etymologia ³⁾ satis constat, et eiusmodi argumenta per se parum auctoritatis habent. Quod porro Unger nonnullas Gallorum gentes, antequam in Italiam transierint, in Gallia meridionali habitavisse monet, nihil eo probat. Neque enim eas ante annum 387 a. Chr. ibi fuisse demonstravit. Potuerunt autem, cum ineunte saeculo quarto in Provincia consedisent, postea inde in Italiam transmigrare. — Quas vero gentes iam ineunte saeculo quarto in Italiam ex Gallia meridionali transiisse constat, Libuos dico et Salluvios (Liv. V 35, 2), Ligures, non Galli fuerunt. — Neque etiam Plutarchi testimonio (Cam. 15), cui plurimum tribuit Unger, quidquam probari censeo. — Plutarchus enim Gallorum duobus agminibus e patria progressorum partim Rhiphaeos montes superavisse, partim μετὰ τὴν Ἰουρην ὄρους καὶ τῶν Ἀλπεων ἐγγὺς Σενώνων καὶ Κελτορίων ⁴⁾ consedisit dicit; hos cum multum temporis in meridionali parte Galliae habitavissent, sero (ὀψέ) ab Arunte Etrusco vini dulcedine pellectos in Italiam irrupisse. Hoc loco easdem duas narrationes, quae a Livio separatae traduntur, de duabus scilicet Gallorum expeditionibus in diversas partes missis (Liv. V 34) ⁵⁾ et de Arunte Etrusco (Liv. V 33), in unum conflatas esse apparet. — Quas cum consociare vellet Plutarchus, non poterat aliter nisi ita, ut illa priore expeditione Gallos non in Italiam, sed tantum usque ad

1) Quod eo facilius fieri poterat, quia Gallorum appellatione non solum ipsa gens, sed quicunque Galliam incolunt significantur.

2) De Segobrigiorum nomine non consentiunt codd.; pro «Catumandus» Ruehl ex optimis libris «Catumarandus» restituit.

3) Quid quod Cuno (Vorgesch. Roms I p. 89 sqq.) omnia nomina Ligura ex lingua Celtica derivat eaque re Ligures Celticae fuisse originis se demonstravisse putat.

4) Σενώνων Sintenis e codd. restituit pro Σενώνων; idem nomen saepius per o scribitur. — U. l. l. p. 561 Σεντίων καὶ Κατορίων scribendum esse conjecit. Ego pro ΚΕΝΟΝΩΝ καὶ ΚΕΛΤΟΡΙΩΝ scribendum esse propono ΚΟΜΟΝΩΝ καὶ ΚΕΛΤΕΡΙΩΝ. Haec enim Ligurum gentes prope Massiliam habitavisse constat. — De corruptelae genere conferas e. g. Plin. n. h. VI § 55: Thuni et Focari codd. pro Phuni et Thocari.

5) Eandem habes apud Iust. XXIV 4. Ceterum scriptorem, quem hoc loco expressit Plutarchus, antiquiorem fuisse eo, ad cuius auctoritatem Livius se applicavit, inde concludi potest, quod qui huic Hercynei, illi sunt Rhiphaei montes.

Alpes pervenisse diceret. Eandem de Arunte Etrusco fabellam, quam falsam atque fictam esse sponte apparet neque Unger negat ¹⁾, Polybium (II 17) in mente habuisse manifestum est, cum haec scriberet: οἷς (sc. τοῖς Τυρρηνοῖς) ἐπιμεινόμενοι κατὰ τὴν παράθεσιν Κελτοὶ καὶ περὶ τὸ κάλλος τῆς χώρας ὀφθαλμιάζαντες (cf. Liv. «dulcedine frugum maximeque vini captam») ἐκ μικρᾶς προφάσεως (sc. propter Aruntis uxorem a Lucumone corruptam) μεγάλη στρατιὰ παραδόξως ἐπελθόντες ἐξέβηλον ἐκ τῆς περὶ τὸν Πάδον χώρας Τυρρηνούς καὶ κατέσχον αὐτοὶ τὰ πεδία. Quamobrem Polybii quoque testimonium cum ipsa illa fabula reiiciendum est.

Irrita igitur sunt Unger argumenta. — Sed certis rationibus eius sententia redargui potest. Gallos, antequam in Italiam irruerunt, non habitavisse in Gallia meridionali inde colligitur, quod omnes scriptores, si illam de Arunte fabellam exceperis, eos uno impetu ab oceani confiniis in Italiam permigravisse consentiunt. Cf. Heracl. Pont. apud Plut. Cam. 22: στρατός ἐξ Ὑπερβορέων ἐλθών; Liv. «ab oceano terrarumque ultimis oris». Maxime autem Unger sententiae Iustini testimonium (XXIV 4) adversatur: «namque Galli abundante multitudine cum eos non capebant terrae, quae genuerant, ecce milia hominum ad sedes novas quaerendas velut ver sacrum miserunt. Ex his portio in Italia consedit, quae et urbem Romanam captam incendit; [et] portio Illyricos sinus ducebus avibus... penetravit et in Pannonia consedit». Quem locum cum iam Mommsen ad eandem rem atque Livii narrationem referri recte perspexisset, Unger expeditiones a Iustino narratas a Sigovesi et Bellovesi diversas esse contendit: «bei Justinus ziehen die Gallier vereint über die Alpen, und erst in Italien sonderte sich die eine Hälfte ab, um nach Pannonien d. i. in die Nähe des Adriameeres zu ziehen, konnte also die hercynischen Wälder, das Ziel des Sigovesus, gar nicht berühren». Sed quomodo hoc e Iustini verbis colligi possit, non assequor. Neque per se verisimile est Gallos, cum Alpibus superatis in amoenissimos campos Italiae pervenissent, asperos Illyrici montes repetivisse. Immo alterum agmen ipso initio ab altero seiunctum Hercynicis vel Rhiphaeis montibus traiectis in Pannoniam migravisse ²⁾ consentaneum est, et ut hoc Sigovesi ita illud, quod in Italiam irrupit.

1) l. l. p. 547.

2) Cf. etiam Paus. I 41: συλλεγεῖσθαι δὲ σφίσι στρατιὰ τρέπεται τὴν ἐπὶ Ἰονίου καὶ τὸ τε Ἰλλυριῶν ἔθνος καὶ πᾶν ὅσον ἄγχι Μακεδόνων ὄκει καὶ Μακεδόνες αὐτοὺς ἀναστᾶτους ἐποίησε.

Bellovesi esse apparet¹⁾. Quod igitur Livius Bellovesum petivisse refert Italiam, Iustini testimonio comprobatur atque confirmatur.

Gallos quinto saeculo a. Chr. n. nondum in Gallia, qua meridiem versus spectat, sedes habuisse multa sunt quae probent. Herodotus enim eos non novit nisi in extrema Hispania (II 33; IV 49). Idem Herodotus prope Massiliam Ligures habitare dicit (V 9). Aeschylus denique Herculem haud procul Massilia pugnaturum esse non hercle cum Celtis, sed cum Liguribus Prometheum fecit vaticinantem; Strab. IV p. 182²⁾.

Cum vero etiam Scylax et Pseudo-Scymnus (i. e. Ephorus) inter Pyrenaeos et Alpes non Gallos, sed hic Ligures, ille Ligures Iberibus commixtos et Ligures sincerios habitare dicant, M. Duncker³⁾, cui Müllenhoff assentitur⁴⁾, illos initio demum saeculi tertii a. Chr. n. in Galliam meridionalem immigravisse statuit. Sed et Scylacis et Scymni descriptio tantum ad oram maritimam pertinet⁵⁾; quae, cum mediterranea a Gallis occupata essent, Ligurum remanere potuit eo facilius, quod Gallos rei navali nunquam operam dedisse satis constat. Ephori autem aetate Gallos meridianam partem Galliae et orientalem Hispaniae obtinuisse inde efficitur, quod totam Hispaniam et Galliam *Κελτικὴν* appellavit⁶⁾ et ut Aethiopus terras ad meridiem spectantes, Indos plagam ad ortum versam, Scythas regiones sub axe positas, ita Gallos occidentis solis partes tenere dixit⁷⁾. Idem eos *φιλέλληνας* esse et Graecis moribus uti tradidit⁸⁾, unde Massiliensium in vicinia saeculo quarto medio eos habitavisse certo colligitur.

Cum igitur Gallos post Herodotum et ante Ephorum in Gallia Narbonensi, quae postea dicta est, consedissee appareat, eos eadem migratione, qua in Italiam et Pannoniam ineunte saeculo quarto irruerunt, illuc pervenisse per se consentaneum est. Quod cum testimoniis scriptorum optime congruit. Livius enim Italiam, Pannoniam, Galliam

1) Animadvertas quoque quaeso, quantopere singula narrationis Iustinianae cum Liviana congruant; Liv.: «Gallia adeo frugum et hominum fertilis fuit, ut abundans multitudo vix regi posset» = Iust.: «abundante multitudine cum eos non caperent terrae, quae genuerant». Liv.: «in quas dii dedissent auguriis sedes» = Iust.: «ducibus avibus».

2) De fragmentis Hecataei, ex quibus nonnulli viri docti Gallos c. annum 500 ad Narbonem et Massiliam sedes habuisse concluderunt, cf. Müllenh. D. A. p. 96.

3) Origines Germanicae p. 19 sqq. 31 sq.

4) D. A. p. 187. 5) Cf. [Scymn.] v. 200 *ἔπειτα παρὰ θάλατταν καὶ τὸν Αἴγυος ἔχοντα*.

6) Strab. p. 199.

7) Frg. 38 Müll. (= Cosm. Indopl.);

Strabo p. 34; [Scymn.] v. 169—182. Hoc eo maioris est momenti, quod Hesiodus (Strab. p. 300) *Αἰθιοπίας τε Αἴγυος τε ἰδὲ Σκύθας ἰππημολογούς* coniunxerat.

8) Strab. p. 199; [Scymn.] v. 187.

Narbonensem, Plutarchus Pannoniam et Galliam Narbonensem eodem tempore ab eis occupatas esse tradunt.

Sed iam quaeris, quid de illa Livii narratione, qua Galli Massiliensibus contra Ligures auxilium tulisse feruntur, statuendum sit. Niebuhr¹⁾ quidem eam «zuverlässig ohne einigen historischen Grund gedichtet» esse indicavit. Eadem Mommseni²⁾ videtur esse sententia. Sed quomodo orta esset haec fabula, neque Niebuhr neque Mommsen explicaverunt. Mihi ipsa narratio a Livio tradita vera esse et rem in facto positam continere videtur; id solum falsum esse censeo, quod ad annum 600 a. Chr. n. relata est. Gallos igitur cum ineunte saeculo quarto in Galliam Narbonensem immigrarent, Massiliensibus contra Ligures auxilium tulisse statuo.

Quae sententia eis, quae Iustinus XLIII 5, 4 sq. tradit, egregio quodam modo confirmatur. Quaeritur enim, qua re excitati Ligures, cum Graecorum armis dudum essent pacati, repente consurrexerint et «ad nomen Massiliensium veluti ad commune exstinguendum incendium» concurrerint. Altera deinde oritur quaestio, qua re commoti cum urbem Graecam summum adduxissent in discrimen, obsidione abstiterint, et quid fuerit illud auxilium Massiliensibus allatum, quod apud Iustinum ad deorum numen delegatur. Ad quae facile respondebis, si eis, quae huic narrationi a Iustino subiunguntur, animum adverteris. Inde enim eo tempore, quo Galli meridiem versus se promovebant, illa gesta esse cognoscimus. Qua ipsa re et qui factum sit, ut Ligures concitarentur Massiliamque invaderent, et quorum beneficio Massilienses servati sint, quam optime explicatur. Hoc enim in gentium migrationibus accidere videmus, ut mole hominum procedentium gentes exadverso habitantes excitentur e sedibus longeque propellantur, priusquam ipse populus, a quo oritur motus, advenerit. Quod in magna illa, quae antiqui aevi fine totam fere Europam conturbavit, migratione gentium factum esse nemo ignorat. Sed idem hoc ipso Gallorum motu in Pannonia accidit. Triballorum enim gens adventu Gallorum e sedibus suis excita et in Thraciam protrusa est, ubi Graecorum urbes in ora maritima sitas, Abdera imprimis, obsederunt et in summum adduxerunt discrimen. (Diod. XV 36). Idem eodem tempore in Gallia factum esse quis est quin videat. Gallorum nempe adventantium mole meridiem versus protrusae Ligurum gentes Massiliae impactae sunt. Galli autem cum pone secuti advenissent,

1) Röm. Gesch. II p. 576.

2) R. G.⁶ I p. 326.

bello cum Graecis contra communem hostem coniuncto Ligures dispu-
lerunt Massiliamque obsidione liberaverunt. Quod cum praeter omnem
spem atque expectationem accidisset, Massilienses ipsam deam, cuius
in tutela urbs eorum erat, praesentem sibi adfuisse rati sunt. — Atque
hoc auxilio a Gallis Massiliensibus allato explicatur, cur Ephorus, qui
haud ita multo post has res gestas historiam scripsit, illos *φιλέλληνες*
appellaverit.

Iam vide quam praeclare haec cum Livii narratione recte explicata
congruant ¹⁾).

Rerum Massiliensium enarrationi finem facit Iustinus munus pu-
blicum, quo post cladem Gallicam persecuti sint Romanos, referendo;
ob quod meritum illis ab his *ισπολιτίαν, προεδρίαν, ἀτέλειαν* concessas
esse. Cui testimonio, cum prius in dubium vocari soleret, non esse cur
fides derogeretur, hac aetate rectissime convenire videtur inter viros
doctos.

1) Livium in Gallorum migratione exponenda Graecum scriptorem secutum
esse iam Odofredus Müller e graecis quibusdam nomina formis rectissime
concluserit; c. 34, 1: «ii regem Celtico dabant» = *τῶν Κελτικῶν*; c. 34, 7 et 8: Salues
= *Σάλυες* (cum ceteris locis Liv. latina nominis forma, quae est Salluvii, utatur).
— Quibus adde c. 34, 9: Mediolanum = *Μεδιολάνιον* (cum forma vere latina
Mediolanum sit, cf. Benseler Wörterb. d. gr. Eigennamen s. v.); c. 35, 2:
Poeninon (sic optimi codd.) deinde ... transgressi»; 35, 3: «ab Utente flumine»
= *Οὔτεις, Οὔτεντος*, cum latina forma Vitis (Plin.) sit. — Graecum illum scriptorem
Posidonium fuisse suspicor a Livio aliis quoque locis expressum. Certe hoc superior
fuisse nequit, si quidem recte Müllenhoff (D. A. p. 432 n.) Hercyneorum nomen
a Posidonio primo non de Alpibus, sed de Germaniae montibus adhibitum esse
contendit. Posidonii igitur errore factum esse videtur, ut res ineunte saec. quarto
gesta ad annum 600 a. Chr. n. referretur. Confudit nimirum bellum ineunte saec.
quarto a Liguribus Massiliensibus illatum cum altero illo Ligurum bello paulo
post Massiliam conditam gesto. Quod autem Phocaeenses modo in terram egressos
fuisse dixit, cum Galli adventarent, rhetorica quaedam superlatio est. Id ipsum
enim salsum et venustum putavisse videtur, duas hominum extorrium patriaque
profugorum manus sibi obviam fieri mutuoque auxilio iuvare; cf. Liv. c. 38, 8:
«religio tenuit», «id Galli fortunae suae omen rati». Cum vero Phocaeenses
Tarquini Prisci temporibus in Galliam venisse satis constaret, Ligurum quoque
impetum, Gallorum auxilium, totam denique Gallorum migrationem «Prisco Tar-
quinio Romae regnante» facta esse memoriae prodidit.

II.

De Avieni Ora Maritima.

Orae maritimae descriptio, quam Rufus Festus Avienus versibus
senariis confecit, cum antea ex eis, quae varii variorum temporum
scriptores dedissent, temere conflata esse putaretur, Müllenhoff
Avienum unum potissimum auctorem et qui illius orae tractum suis
perlustravisset oculis, secutum esse egregia disputatione libro, qui
inscribitur Deutsche Altertumskunde I, inserta evicit. — Veterem
illum periplus ab Avieno expressum ad res a Massiliensibus saeculo
V et IV a. Chr. n. gestas, quae testimoniorum propter penuriam spissa
quadam caligine obvolutae iacent, illustrandas haud parum conferre
mihi persuasi. Quod tamen priusquam commonstrari possit, qua
ratione periplus ille ex Avieni descriptione enucleandus esse videatur,
exponendum est. Hac enim de re cum Müllenhoff interdum minus
recte iudicavisset, qui nuperrime Avieni poematum tractavit, Unger ¹⁾,
etiam turpius falsus est et veritatem, quae ex illius erroribus facile
emergit, confusione pessumdedit. Id tamen ostendi nequit, nisi singula
descriptionis Avienianae perpenderis. Quae cum ita sint,

«narrationem opusculi paulo altius
«exordiemur»,

ut cum ipso Avieno loquar. Nam primum Avieni descriptionem festi-
nantius sane, ne nimium aberrare videamur, considerabimus et quo-

1) N. Rh. Mus. 1883 p. 157 sqq.; Philolog. Suppl. IV 191 sqq.

modo ex ea extricandus sit vetus periplus, exponemus; deinde ad hunc nos convertemur et quid inde ad Massiliensium res explanandas repetatur, ostendemus.

Initium descriptionis ab his¹⁾ repetit Avienus:

«Terrae patentis orbis effuse iacet
«orbique rursus unda circumfunditur.
«Sed qua profundum semet insinuat salum
«oceanum ab usque, ut gurgis hic nostri maris
«longe explicetur, est Atlanticus sinus.
«Hic Gaddir urbs est, dicta Tartessus prius,
«hic sunt columnae pertinacis Herculis».

A Gadibus igitur Herculis columnis exorditur. Pedetentim autem progressus aptato loco ex loco — ad Gades columnasque denuo pervenit (v. 267—348). Qui id factum? an in orbem circumlatus est? Unger si credis, ipse veteris periplus auctor re vera gyro decurrit. Putat enim cum a columnis exorsum Hispaniae oram usque ad certum aliquem locum descripsisse, hac ora descripta navem circumegisse et — eandem oram denuo descripsisse. Laudarem sane sedulitatem periegetae, qui quo firmitus orae imago animis haereret, his eandem περιδεῦσαι voluisset; improbarem iudicium, cum alia locorum nomina in hac, alia in illa periegesi exhibuisset. — Sed huius sententiae universa ratio quam sit absurda, longius persequi nolo; singula quanta libidine interpretatus sit Unger, dum praedicatam opinionem defendit, infra saepius exponendum erit. In praesens, num simpliciore modo difficultas illa tolli possit, videamus.

Neque est, cur altius rimemur. Rectissime enim Müllenhoff²⁾ locum illum, quo tota descriptio mirum quantum turbatur, non a periplus auctore, sed ab Avieno profectum esse statuerat. Ille quidem, utpote in re aperta, argumenta subducere supersedit; nobis Unger causa circumspicienda sunt. Avieni, non periplus propria sunt, quae de Atlantico sinu v. 80—84 traduntur. Cohærent enim cum doctrina illa, quam Avienus e Dionysio³⁾ mutuatus est adeoque adamavit, ut ubicunque occasio data esset, eam profiteretur⁴⁾. Ex qua Atlanticum vel Hesperium mare extra columnas situm et mare

1) V. 19 sqq. 2) p. 88. 3) Perieg. v. 27 sqq.; cf. Strab. p. 122; Ps. Arist. περί κόσμου c. 3. Eratosthenem huius sententiae auctorem esse Müllenhoff p. 320 sq. demonstravit.

4) Cf. or. mar. 53—56; 149—150; 392—393; 397—398; 676; descr. orb. 19—20; 52—53; 78—79; 394—395; 397—398.

mediterraneum unus sinus oceani omnia cingentis est, sicut mare Caspium, sinus Persicus, sinus denique Arabius.

cf. v. 396: «prima huius ergo in caespitem insinuatio est
«Hesperius aestus atque Atlanticum salum».

orb. descr. 52: «qua se blanda satis intendunt flabra favoni
«Hesperium oceano mare terras intrat ab alto».

Item Avieni proprium est, quod Herculis columnas ad Gades sitas esse supponitur v. 86. Nam hanc quoque sententiam a Dionysio assumpsit¹⁾; περιηγ. 450:

κατὰ μέσσον ὕφεσπερίων στηλάων
ἐσχατόωντα Γάδειρα φαίνεται ἀνθρώποισι.

Cf. Av. orb. descr. 611 de Gadibus: «attollitque caput geminis inserta columnis». Periplus contra auctor ad fretum eas collocat v. 341: «hic Herculanæ stant columnæ». Avienus etiam v. 163 pro Gadibus, quas hoc loco in genuino periplus commemoratas fuisse ex v. 266 apparet, Herculis columnas substituit. Idem porro v. 562 ab eo commissum esse videtur. Ob eandem denique causam v. 115 Gaditani «vulgus inter Herculis agitans columnas» ab eo dicuntur.

Sed etiam qua re permotus Avienus v. 80—88 addidisset, recte perspexit Müllenhoff. Quae enim de sinu Atlantico et de Gadibus dicit, ab eo exordii loco prolata esse apparet, a quibus orationem ad Herculis columnas traduceret. De his autem ita pergit: «duro perstrepunt | septentrione, sed loco certae tenent». Quid amabo columnis Herculeis cum septentrione? Unger²⁾ sane non eas quidem septentrioni, at aquiloni et cauro obnoxias esse dicit (quod unde compererit non indicat); Avienum autem brevitas causa pro illis septentrionem posuisse. Sed nugae agit. Non potest explanari hic locus, nisi alias columnas re vera ad septentrionem spectantes in periplus commemoratas fuisse cum Müllenhoffio statueris. Saepius autem ab eiusmodi στηλαίς terrarum remotiorum terminos repetebant Graeci³⁾. Herculis vero columnas in oceano boreali exstare divulgatum fuisse Taciti⁴⁾ testimonio scimus.

1) Cf. Strab. p. 170: τοὺς μὲν δοκεῖν τὰ ἄκρα τοῦ πορθμοῦ τὰς στηλάς εἶναι, τοὺς δὲ τὰ Γάδειρα, τοὺς δ' ἔτι πρῶτον τῶν Γαδείρων ἔξω προκεῖσθαι. . . . οἱ πλεῖστοι τῶν Ἑλλήνων περὶ τὸν πορθμὸν ἀποφαίνουσι τὰς στηλάς· οἱ δὲ Ἰβηρὲς καὶ Λίβυες ἐν Γαδείροις εἶναι φασιν. 2) N. Rh. Mus. I. I. p. 172.

3) cf. Mhff p. 89. 4) Germ. 34: «et superesse adhuc Herculis columnas

Has igitur cum in periplo commemoratas inveniret Avienus, pro Calpe et Abyla, quae sane erant notiores, habuit¹⁾, neque, quae erat eius socordia rerumque geographicarum ignorantia, totam ab his columnis ad fretum usque Gaditanum periegesin penitus hac re everti intellexit.

Oestrymnidis promuntorium, quod deinceps (v. 90 sqq.) ab Avieno commemoratur, sic describitur: vergit in notum; sub eo *sinus Oestrymnicus* positus est, in quo *insulae Oestrymnides* iacent, stanni feraces; hae ab *insula Sacra*, quam *Hierni* colunt, duorum dierum distant navigatione; *insula Albionum* eis propinqua est.

Mhff *Oestrymnin* Britanniam Minorem, *Oestrymnides* Britanniam Hiberniamque esse vult. Quod autem *Oestrymnides* a *Sacra* insula (Hibernia) et *Albione* (Britannia) discernuntur, Avieni neglegentiae tribuit. Sed hoc ipsum haud parvam habet offensionem. Accedit quod Britannia Minor non ad notum, sed inter septentrionem et occasum spectat²⁾ et plus quam duorum dierum cursum ab Hibernia abest³⁾. — Ungero *Oestrymnis* est promuntorium Sacrum (C. de São Vicente), *sinus* *Oestrymnicus* occidentale Hispaniae latus, *Oestrymnides* — insulae quaedam Artaborum litori adiacentes. At quomodo occidentale latus Hispaniae unus sinus dici possit, non perspicio. Sacram porro insulam et insulam Albionum pro nescio quibus parvulis insulis ad septentrionale Hispaniae latus positis habet. Nam quod Plinius⁴⁾ *Albion* vetus Britanniae nomen fuisse dicit, errore Isidori Characeni, quem illo loco Plinius exscripsisse videatur, factum

fama vulgavit». — Quas cum Drusus explorare vellet, «obstitit oceanus in se simul atque in Herculem inquiri».

1) Mhffii sententia, qui ante v. 88 quaedam excidisse opinatur, quibus Avienus ab Herculis columnis ad columnas illas boreales orationem converterit, probari non potest. Neque enim ullum lacunae vestigium exstat neque intellexeretur, cur Avienus columnarum Gaditanarum mentionem inieciisset, nisi has cum septentrionalibus confudisset. — Verba «sed loco certae tenent», quibus non hercle notum locum obtinere, ut Mhff voluit, sed ventorum vi firmiter resistere dicuntur (id quod oppositione demonstratur), ab Avieno ad arbitrium addita esse videntur. Certe non ita accipienda sunt cum Ungero, ut Avienum nescio quocum occulte pugnare dicamus.

2) Prorsus miro modo Mhff hanc difficultatem de medio tollere conatur p. 100. *Oestrymnin* enim in notum vergere propterea dici putat «weil die dahin schiffenden zuletzt den südwind gebrauchen».

3) Sunt enim plus quam 60 milliarii geographici, cum unius diei et unius noctis navigatio 25 milliarios (= 1000 stadia) exaequet.

4) N. h. IV 102: «Albion ipsi nomen fuit, cum Britanniae vocarentur omnes» (sc. insulae i. e. praeter Albionem Hibernia, Thule, Mona etc.).

esse censet Unger, cum apud vetustiores scriptores hac significatione non occurrat. Sed cum e vetustioribus rerum geographicarum scriptoribus paucissima ad nos pervenerint sincera, hoc argumentum non id esse apparet, quo auctoritas testimonii Pliniani refringatur. Accedit quod tertium libelli, qui *περί κόσμου* inscribitur, caput, in quo Albionis nomen Britanniae inditur, totum ex Eratosthene pendere Müllenhoff rectissime ut mihi quidem videtur, demonstravit¹⁾. Haec de Albione insula; a qua disiungi non potest Ierna vel Hibernia (hanc enim esse Sacram insulam Avieni Hiernorum, qui eam incolere perhibentur, nomine demonstratur²⁾). Atqui Iernae nomine iam Pytheam et qui eum sequitur, Eratosthenem, insulam illam Britanniae adiacentem appellavisse constat³⁾.

Quae Avienus de *Oestrymnide* prodit, ad unam unice Cornubiam (Cornwallis) quadrant. Huius extremum promuntorium in notum vergit, huius sub vertice sinus dehiscit (Mountsbay), hic insulae laxae iacent, a quibus Ierna bidui distat cursu, propinqua patet Albion⁴⁾. Redeo igitur ad opinionem iam dudum prolatam, a recentioribus iniuria repudiatam, ex qua Cassiterides, quas easdem esse apparet atque *Oestrymnides*, Silurum insulae sunt (Scilly-islands). Cum Cornubia, in qua stannum gignitur, propter vada navibus onerariis ipsa adiri non posset, incolae levibus cumbis corio circumsutis metallum in insulas prope sitas transferebant (v. 97—108)⁵⁾, unde a Cartha-

1) p. 318—324. Eratosthenem rursus Pytheam secutum esse Mhff suspicatur. Hanc sententiam Unger (l. l. p. 159) impugnat, contra Eratosthenicam illius loci originem nihil affert.

2) Ceterum non iniuria Gutschmid (Liter. Centralbl. 1871 p. 525.) quod *Sacra* dicatur, Avieni neglegentiaetribuendum esse censet, qui cum **IEPNH** scriptum esset, oculorum errore **IEPH** legerit. Talia in Dionysio vertendo saepius Avieno accidisse constat.

3) Berger die geogr. Fragmente des Eratosthenes p. 380 sq.

4) Etiam apud Avienum pro Albionum Albion scribendum esse putaverim cum Meinekio (vind. Strab. p. 39). Corrector nimirum nescio quis graecae terminationi prave intellectae latinam superscripserat, quae a librario cum illa coniuncta est. Idem prorsus v. 520 factum est, ubi pro *Barcinonum* *Barcinon* restituendum.

5) Plin. XXXIV § 156: «cassiteron... fabulose narratum in insulas Atlantici maris peti vitilibusque navigiis circumsutis corio advehi.» VII § 206: «etiam nunc in Britannico oceano vitiles corio circumsutae fiunt (naves)». Cf. Mhff p. 473. Timaei aetate ob eandem causam stannum e Cornubia in Ictim insulam (Wight) ab incolis transportabatur, unde a Massiliensibus per Galliam Massiliam avehebatur. Plin. IV § 104. Cf. Diod. V 21—23.

giniensibus, Tartessiis, Gaditanis petebatur (v. 114). Cum vero saepissime fiat, ut quo loco aliqua res veneat, ibi gigni ab hominibus perhibeatur, ipsas Oestrymnides «metallo divites» esse «stanni atque plumbi», ipsas Cassiterides κασσίτερον generare pervulgatum est.

De *Ligurum terra* (v. 129—133), quae «ab insulis Oestrymnicis» septentrionem versus sita esse dicitur, melius infra ¹⁾ agetur.

Magnum sinum, qui deinceps ab Avieno commemoratur (v. 146 sqq.), Cantabricum esse sinum, qui hac aetate golfe de Biscaya appellatur, recte perspexit Mhff. Ab eius littore ad «mare Sardum» pediti septem dierum iter esse dicitur (v. 148—151). Pro «Sardum» Mhff cum Wernsdorfio «Sordum» scribi voluit, quoniam v. 552 Sordi ad pedem Pyrenaeorum, qua mari tanguntur mediterraneo, habitare perhibentur. Septem autem dierum itinere spatium indicari putat, quo horum montium promuntoria in sinum Cantabricum et mare mediterraneum proiecta distant. Baiona usque ad Portum Veneris (Port Vendre) mensus. Quod spatium quanquam septem dierum itineris modum non excedit — sunt enim directa linea circiter 50 mill. geogr. ²⁾ — tamen cum omnes fere Pyrenaeorum valles transversae essent superandae, hoc iter non solum septem diebus, sed omnino confici posse nego. Qua re Wernsdorfii coniecturam non solum non necessariam, sed falsam esse apparet. — Mihi spatium, quo intimus sinus Cantabrici recessus et ora Tarraconensis distant, indicari videtur. Id secundum huius aetatis tabulas geographicas, recta si metiaris linea, 48 milliariorum geogr. est, cum Plinius ³⁾ 307 milia passuum (= 61 mill. geogr.), Strabo ⁴⁾ 2400 stadia (= 60 mill. geogr.) computent.

Unger verba «qua mare insinuare se dixi ante terris» (v. 149—150), quippe quibus ad v. 79 sqq. respiciatur, ad fretum Gaditanum referenda esse contendit. Sed eis, quae ad v. 79 sqq. monuimus, satis refelli videtur ⁵⁾.

1) Cf. p. 32. 2) Unius enim dici iter terrestre trecenta circiter stadia vel 7—8 milliarios geograph. aequavisse Unger (l. l. p. 188) optime demonstravit. Locis, quos ille magno cum legentium usu conguessit, adde Dion. Per. v. 985, ubi Euphrates et Tigris septem dierum itinere distare dicuntur. Atqui secundum Strabonem 2400 stadia (= 60 mill. geogr.) sunt. 3) N. h. III § 29: «latitudo (sc. citerioris Hispaniae) a Tarracone ad litus Olarsonis CCCVII (sc. m. pass.)».

4) Strab. p. 161: ἡ ἐκ Ταρράκωνος ἐπὶ τοὺς ἐσχάτους ἐπὶ τῷ ὠκεανῷ Οὐράσκωνας τοὺς κατὰ Πομπήλωνα καὶ τὴν ἐπ' αὐτῷ τῷ ὠκεανῷ Οἰασῶνα πόλιν ὁδὸς ἐστὶ σταδίων δισχιλίων τετρακοσίων πρὸς αὐτὰ τὰ τῆς Ἀχαιτανίας ὅρια καὶ τῆς Ἰβηρίας. 5) Idem Unger «huius» pronomen (v. 148) non ad sinum, sed ad

Magnus ille sinus usque ad *Ophiusam* pertinere dicitur. Hanc igitur regionem ab extrema Hispania, qua inter septentrionem et occasum spectat, incipere apparet. Haec autem de ea produntur v. 152—154:

«Ophiusa porro tanta panditur latus,
«quantam iacere Pelopis audis insulam
«Graiorum in agro».

Quae tantas turbas Müllenhoffio ¹⁾ dederunt, ut ea non solum ab interpolatore profecta, sed quae ille addidisset, ab Avieno rursum male intellecta esse coniectaret. Sed non difficilia sunt ad explicandum, modo ad «*latus*» vocem animum attendas. Oram ²⁾ enim Ophiusae tantum patere dicit Av., quantum oram Peloponnesi; eodem scilicet tempore illam praeternavigari, quo haec circumvehatur. Peloponnesi circuitum, sinuum ratione non habita, quattuor millium vel quattuor millium quingentorum esse stadiorum veteres exputabant ³⁾, quae centum vel centum et duodecim mill. geogr. adaequant. Hunc numerum ad Ophiusae oram, cuius longitudo v. 200 definitur, optime quadrare videbimus ⁴⁾.

Cum Ophiusa antea vocata fuisse dicatur Oestrymnis (v. 154), appellativam huic nomini vim inesse, propter quam ad remotiorem quoque illam regionem, ubi primum adiri coepta esset, transferri potuisset, Mhff haud abs re coniecisse videtur. Quoniam vero et in hac Hispaniae parte et in Cornubia stannum proveniat, regionem stanni feracem illo nomine denotari magna cum veritatis specie suspicatur ⁵⁾.

Ophiusae autem nomen haec regio inde traxisse perhibetur, quod incolae a serpentibus expulsi sint (v. 156—157). Atqui v. 195 eius incolae nominatim afferuntur. Stolidam istam etymologiam ab eo, qui paulo post incolas «vacuae glebae» illius enumeraturus esset i. e.

Ophiusam, usque ad quam ille extenditur, referri contendit. At postea demum Ophiusae descriptio adnectitur ibique ita infertur («Ophiusa *porro* etc.»), ut praecedentia non ad Ophiusam pertinere appareat.

1) p. 98. 2) Latus enim saepius apud Avienum oram significat; cf. v. 405: «produciturque latere prolixo vago» (ubi Wernsdorf litore scribi voluit); v. 375: «propter Europae latus»; descr. orb. 687: «ac latus omne soli procul in dispendia cedit».

3) Strab. p. 335: ἡ δὲ περίμετρος μὴ κατακολπίζοντι τετρακισχιλίων σταδίων, ὡς Πολύβιος· Ἀρτεμίδωρος δὲ καὶ τετρακοίσους προστίθησι. Plin. IV § 9: «circuitu DLXIII m. pass. colligit, auctore Isidoro.»

4) Unger p. 186 pro suo, ut solet, arbitrio ambitum orae Ophiusae cum *longitudine* Peloponnesi, qua ad *occiduum diem* vergat, comparari subimit. 5) p. 99.

a peripli auctore proferri non potuisse optimo, ut mihi quidem videtur, iure Mhff contendit. Neque enim contradictionem istam ita de medio tollere licet, ut cum Ungero alias Ophiusae partes habitatas, alias desertas fuisse statuamus.

Veneris iugum et *duas parvas insulas* (v. 158 sqq.), quae a Müllenhoffio perperam in imo sinus Cantabrici recessu collocantur, in Gallaeciae litore posita fuisse apparet, quippe cum post Ophiusam commemoratam afferantur. Utrum Trileucum promuntorium (C. Ortegá) an Nerium (c. Finisterre) pro Veneris iugo habeas, ambigere licet.

*Aruium*¹⁾ *prominens* (v. 160—162) idem esse et per formam nominis et per situm atque Ptolemaei Ὀρούιον²⁾ in aperto est. Hinc enim in columnas Herculis, i. e. ad Gades³⁾, quinque dierum iter navibus esse dicitur, i. e. 5000 stadia vel 125 mill. geogr. Hoc ipsum spatium inter promuntorium, quod hodie C. Silleiro vocatur⁴⁾ et Gades, tabulas si inspexeris geographicas, intercedere videbis⁵⁾. Quod porro Aruium in septentrionem vergere dicitur, item ad hoc promuntorium optime quadrat.

Insulam Saturno sacram (v. 164 sqq.) Unger⁶⁾ recte pro ea habet, quae a Romanis Londobris vocabatur, hodie Berlenga audit. Ad eandem optime convenire, quod «pelagia» et «herbarum abundans» dicatur, idem bene exposuit.

*Prominens Ophiusae*⁷⁾ (v. 171) prom. esse Olisiponense (C. de Roca)

1) Mhff Wernsdorfium secutus v. 160 pro «Aryium» «Aryi iugum», v. 172 pro «absque arvi iugo» «atque ab usque Arvi iugo» scripsit. Sed rectissime Unger (p. 189 n. 3) mediam huius vocis vocalem produci animadvertit. Quamobrem hoc loco «absque Aruii iugo», illo «Aruium» scribendum est.

2) II 6, 2. Ceterum nonnullis libris manuscriptis apud Ptolemaeum quoque formam Ἀρούιον commendari C. Müller ad h. l. animadvertit.

3) Cf. supra p. 23.

4) Hoc enim Ὀρούιον Ptolemaei esse Ukert II 1 p. 283 vidit.

5) C. Finisterre, quod Mhff pro Aruium habet, plus quam 125 mill. geogr. C. Carvoeiro, quod Unger Aruium esse vult, multo minus Gadibus distat.

6) p. 191. Animadvertendum tamen est, cum qui, sicut U., Aruium C. Carvoeiro esse putet, Saturni insulam pro Londobri habere non posse, quippe quae ante hoc promuntorium sita sit. Quae ab U. ad hanc difficultatem removendam afferuntur, nullius sunt momenti.

7) Ex bella C. Mülleri coniectura, qui pro «moras», quod ed. Ven. praebet, «in auras» scripsit. Qua recepta non est, cur cum Müllenhoffio quidquam excidisse statuamus.

inde colligitur, quod ab Aruium bidui cursum distare proditur (v. 173—174). Cabo enim de Roca 50 mill. geogr. a Cabo Silleiro abest.

Qui sequuntur versus 174—177 ad totam peripli rationem cognoscendam permagni sunt momenti.

«at qui dehiscit inde prolixo sinus,
«non totus uno facile navigabilis
«vento recedit: namque medium accesseris
«zephyro vehente, reliqua deprecantur notum».

Quibus Gutschmid et Christ aestuarium Tagi fluminis (Ria de Lisboa) designari putant. At hoc aestuarium sinus isque prolixo dehiscens nullo pacto dici poterat. Neque cur quibus ventis pateat, indicetur, atque adeo cur omnino commemoretur, perspicitur, cum adeundi nulla fuerit necessitas oram legenti. Si autem dignum id habuit peripli auctor, cuius faceret mentionem, cur venti ad intrandum necessarij afferuntur, non afferuntur venti ad exeundum idonei? Rectum sine dubio hoc quoque loco Mhff¹⁾ vidit, qui his versibus sinum Cantabricum (golfo de Vizcaya) describi intellexit. Hoc sane minus probabiliter posuit, verba nescio quo casu suo loco mota esse. Melius C. Müller²⁾ hunc Avieni locum cum posterioris aetatis geographorum sententia convenire animadvertit. Qui cum Europam occidentem versus in cuneum tenuari crederent, extrema Hispaniae parte, quae inter septentriones et occidentem interposita est, neglecta, oram inde a promuntorio Magno (vel Olisiponensi) recedere, sinumque, qui Hispaniae Galliaeque lateribus efficitur, ab hoc promuntorio incipere putabant³⁾. Hoc loco nonnullisque aliis similibus innixus C. Müller summam de terrarum situ opinionem, quae descriptioni Avienianae subsit, eis erroribus turbatam esse contendit, qui a descriptione ἀντοψία confecta alieni et posteriorum demum geographorum ad terrarum, quas describebant, ignorantiam delapsorum proprii sint. Quamobrem Müllenhoffii de vetere periplot ab Avieno converso sententiam rejiciendam esse iudicat. — At hanc sinus Cantabrici mentionem ab eo, quem potissimum sequitur Avienus, fonte alienam fuisse

1) p. 100. 2) l. l. p. 112. 3) Plin. IV 113: «Excurrit deinde in altum vasto cornu promuntorium quod aliqui Artabrum appellaverunt, alii Magnum, alii Olisiponense... Illo finitur Hispaniae latus et a circuitu eius incipit frons; septentrio hinc oceanusque Gallicus; occasus illinc et oceanus Atlanticus.» Mela III 16: «At Lusitania... trans Anam, qua mare Atlanticum spectat, primum ingenti impetu in altum abit, dein resistit et se magis etiam quam Baetica abducit.»

luce clarius est. Genuina enim descriptio illum iam antea (v. 146) et suo quidem loco exhibuerat. Additamentum igitur aliunde illatum hoc loco subesse apparet. Cuius rei alterum exemplum v. 156 sqq. exstare supra notavimus. Verumenimvero multis aliis quoque locis idem factum esse infra videbimus (v. 129; 180; 196; 238; 249; 259; 329; 426; 443; 467; 474; 581). Quid igitur? Statuamusne haec omnia ab Avieno profecta esse? Qui quin genuino periplo addiderit quaedam aliunde petita, dubitari nequit¹⁾. Quae tamen ad terrarum situm nihil pertinent. Illa contra, etiamsi veteris peripli rationi contraria sint, cum posteriorum geographorum placitis ita congruunt, ut ab eo tantum inserta esse possint, qui aliquam saltem terrarum in periplo descriptarum intelligentiam habuerit. Atqui Avienum rerum geographicarum quam rudissimum regionumque, quas describebat, tam ignarum fuisse apparet, ut earum imaginem quamvis confusam atque inconditam ne adumbrare quidem mente potuerit. Praeterea cum obscurae cuiusdam doctrinae speciem prae se ferre studeat, certe unde ea protulisset, indicare non omisisset. Maxime vero unius alicuius loci (v. 323 sqq.), de quo infra dicetur, ratione commoveor, ut illa in periplum illata credam, antequam ab Avieno versus sit²⁾.

Vides igitur me ad Müllenhoffii sententiam redire, qui periplum ante Avienum ab homine quodam inferioris aetatis retractatum et per omnes partes interpolatum esse censet; quanquam longe aliis argumentis innitor neque de singulis cum Müllenhoffio consentio. Hanc Müllenhoffii sententiam cum reliqui viri docti modo non abominentur, solus Gutschmid — qui sane multorum instar est — approbavit et, qua est sagacitate, signum aliquod commonstravit, quo interpolatoris illius emblemata saepe cognoscerentur. Namque interpolatorem contrarium atque eum, qui in genuina descriptione observaretur, ordinem sequi ostendit v. v. 576—584³⁾. Id ipsum de hoc quoque loco valet, quoniam sinus Cantabriici descriptio in contrarium pergit atque reliquarum regionum. Qua re nostra de loco ab interpolatore profecto sententia vide quam egregie confirmetur.

1) Mhff p. 77.

2) Cf. etiam v. 470 sq.

3) Unger hac de re iudicium («ein so consequent durchgeführter widersinn hätte aber doch wohl nur entweder von einem betrüger oder einem tollhäsler ausgehen können.» Philol. Suppl. IV p. 267) nimis acerbum videtur, cum neglegentiae crimen sufficeret. Nimirum interpolator, cum auctoribus ab oriente sole ad occidentem pergentibus uteretur, quae ab his mutuatus erat ad peripli rationem retractare supersedit.

A promuntorio Ophiusae ad «Tartessiorum litus» plus quam quattuor dierum iter pediti esse dicitur (v. 178—179). A Tagi ostio usque ad ostium Anae (hinc enim Tartessios habitare videbimus) linea recta 30 mill. geogr. sunt, id quod cum Avieno bene convenit⁴⁾. Ab eodem loco usque «ad nostrum mare Malacaeque portum» quinque dierum iter esse perhibetur. Quod cum a locorum ratione magnopere abhorreat, Müllenhoff²⁾ et Unger³⁾ per aliquem Avieni errorem explicare frustra conati sunt. Rectissime C. Müller⁴⁾ hoc quoque loco illam posteriorum geographorum de Hispaniae forma opinionem subesse perspexit. Interpolatori igitur eum tribuendum esse apparet. Atque a genuino periplo hunc locum alienum fuisse vel ex Malacae nomine usurpato cognoscitur. Quae urbs cum in periplo Maenace appellaretur, ab interpolatore «Malaca» substitutum est; vide v. 425 sqq.⁵⁾.

Cepresicum iugum (v. 182) Βαρβάριον ὄρεον Strabonis et Ptolemai (Cap Espichel) videri, *Achalen* insulam (v. 184) in sinu Saetobrigensi (bahia de Setuval) quaerendam esse recte iudicat Müllenhoff.

Sequuntur incolae Ophiusae v. 195 sqq:

«Cempsī atque Saefes arduos collis habent
«Ophiusae in agro; propter hos pernix Ligus
«Draganumque proles sub nivoso maxime
«septentrione collocaverant larem».

Ligures nunquam in Hispania habitasse satis constat. Ungerī argumenta, quibus contrarium demonstrare conatur⁶⁾, fluxa sunt atque fragilia. Nam quod Thucydides⁷⁾ Sicanos ex Iberia Sicanique fluminis regione a Liguribus expulsos esse tradit, tota haec narratio quippe in Sicanorum Sicanique fluminis nominum similitudine posita iamdudum explosa est. Neque ex lacus Ligustini⁸⁾ nomine quidquam colligi posse in aperto est. Stephani autem Byzantini⁹⁾ notam, qui Ligystinen Iberiae Ligurum urbem esse

1) Terrestris itineris spatium indicare nisi in compendiis per regionem mediterraneam faciendis ineptum est, cum orae modus navium cursu definiatur. Vel ob hanc causam Ungerī sententia reiicienda est, qui quattuor illos dies ad litoris tractum inde a Sacro promuntorio usque ad Iberum flumen (Rio Tinto) referri vult. 2) p. 102. 3) p. 192. 4) p. 113. 5) Unger ipse quoque Malacae nomen a genuino periplo alienum fuisse censet. (Philol. Suppl. IV p. 236.)

6) N. Rh. M. 1883 p. 179. 7) VI 2. 8) Avien. v. 284.

9) Λιγυστίνη πόλις Αιγύων τῆς δυτικῆς Ἰβηρίας ἐγγὺς καὶ τῆς Ταρτήσσου πλησίον οἱ οἰκοῦντες Αἴγυες καλοῦνται. Steph. p. 416 Mein.

perhibet, in coniectura a nomine petita inniti apparet. Quod denique Eratosthenes ¹⁾ paeninsulam Ibericam Ligusticam appellavit, inde est repetendum, quod omnes regiones sub occasu positae antiquitus a Liguribus, sicut postea a Celtis, habitari credebantur ²⁾. — Apud Avienum Ligures ab Ophiusa septentriones versus degere dicuntur. Cum vero ab Ophiusa, cuius borealis pars Gallaecia efficitur, septentriones versus progredienti oceanus occurrat, hunc quoque locum ad posterioris aetatis geographorum sententiam accommodatum esse apparet, qui Hispaniae oram inde a promuntorio Olisiponensi eodem tractu, quo Galliae occidentalem oram, se extendere putabant. Hanc sententiam si acceperis, Ligures Draganumque proles ad Ligerem fluvium habitavisse dicuntur, id quod item eum quorundam senioris aetatis geographorum opinione, quamvis aperte falsa, convenit; Steph. Byz. p. 416: Αἴγυρος ἔθνος προσεχὲς τοῖς Τυρρῆνοις ἀπὸ Αἰγύρου ποταμοῦ. Quae cum ita sint, Ligures Draganumque ³⁾ prolem interpolatori tribuendos esse satis, opinor, manifestum est. Animadvertendum vero eum hoc quoque loco in contrarium pergere atque peripli auctorem.

His ita expositis etiam de alio loco (v. 130 sqq.), quem supra intactum reliquimus, iudicare licet. Ab insulis Oestrymnicis sub axem versus «caespes Ligurum» positus esse dicitur. Etiam hic nullus Liguribus locus. Nimirum interpolator, qui hoc quoque loco ordine genuinae descriptioni contrario coarguitur, hanc Oestrymnin ad septentriones sitam cum altera illa, quae postea Ophiusa appellata est, confudit, et quae de hac valere credebatur, ipsa quoque rettulit de illa. Cum autem ad Ligerem fluvium, de quo Ligurum nomen derivandum esse arbitrabatur, non Ligures, sed Celtas sedes habere non ignoraret, illos quidem olim istuc habitavisse, postea ab his propulsos esse coniecit v. 132 sqq:

«namque Celtarum manu
«crebrisque dudum proeliis vacuata sunt,
«Liguresque pulsī, ut saepe fors aliquos agit.
«venere in ista, quae per horrentes tenent ⁴⁾
«plerumque dumos».

1) Strab. p. 92. 2) Cf. supra p. 18. Ob eandem causam, id quod Mhff p. 81 n. recte monet, Circe ab Euripide Αἰγυπτός audit, et a Sophocle Αἰγυπτιακή ut regio ad occasum posita recensetur.

3) Cum hoc nomine C. Müller (Philol. 1873 p. 116) haud abs re Dercynum, Alebionis, qui ab Hercule victus est, fratrem, comparavit. Minus apte Unger (l. l. p. 193) Tarcynacos (Steph. Byz. p. 603) contulit, quod nomen ad Tarquinius pertinere crediderim.

4) Quod in v. v. sqq. tempore procedente de montibus «in marinos locos» (in

Ob hanc ipsam causam cum altero illo loco de Cempsis atque Saefibus praesens adhibeatur tempus («habent»), de Liguribus plusquamperfectum («collocaverant») usurpatur.

Poetanion insulam et portum ¹⁾ (v. 199 sq.) aut ad promuntorium, cui nomen est C. Sines, aut ad promuntorium, quod C. Sardão appellatur, referamus necesse est ²⁾. Inde Cempsis *Cynetes* adiacere dicuntur. Hic igitur terminus Ophiusae erat. Ab eo, quod priore loco dixi, promuntorio Trileucum, a quo Ophiusam initium capere vidimus, 105 mill. geogr., ab altero 110 mill. distat, parvorum Gallaeciae sinuum ratione non habita. Quod optime quadrat ad v. 152 sqq.

Cyneticum iugum (v. 201) sub occasu positum et «ditis Europae extimum» esse perhibetur. Quamobrem quin cum Müllenhoffio pro promuntorio Sacro (C. de São Vicente) habendum sit, dubitari nequit. Consentit igitur periplus cum Herodoto et Herodoro, qui occidentem solem versus ultima Europae a Cynetibus habitari tradunt ³⁾.

Quae sequitur descriptio, magna difficultate laborat. Etenim post iugum Cyneticum *Ana amnis* commemoratur et «per Cynetas» effluere dicitur (v. 205); deinde *sinus in meridiem patens* mentio fit (v. 206 sq.), quo sinum inter promuntorium Sanctae Mariae et Guadalquivir flumen interpositum (golfo de Cadiz ⁴⁾) indicari in aperto est. In hunc Anas duobus oribus immitti narratur (v. 208—211). Sequuntur «*cautes Saturni*

oram nimirum maris mediterranei) descendisse narrantur, non pugnat cum hoc loco. Neque enim universi ista loca reliquisse dicuntur. Quam ob rem non est cur vv. 139—145 ab Avieno potius quam ab interpolatore profectos esse credamus. — Müllenhoffio tamen, qui inde de huius patria atque aetate coniecturam facit, non possum assentiri.

1) V. 199 ed. Ven. praebet: «Poetanion autem est insula ad se fumum latet». C. Müller optime, palaeographicam si spectas rationem, «ad Saefum latus» scripsit. Eodem enim modo v. 375 «latus» in ed. Ven. in «latet» corruptum est. Terminationem autem — um a librario additam esse quo vocabulum latinum effingeret, nemo videt. Hoc sane aliquid difficultatis habet, quod si eam acceperis, Cempsis et Saefes *permixti* Ophiusam incoluisse putandi sunt. 2) cf. Mhff p. 106 n.

3) Hdt. II 33. IV 49. Herodor. ap. Steph. Byz. p. 323. Unger (N. Rh. M. 1883 p. 194.), quo Cyneticum iugum ad promuntorium Sae Mariae, quod Cuneus audit apud posteriores geographos, referre possit, primum quidem Herodotum Herodorumque illud per errorem pro extremo Europae habuisse sumit, deinde Avienum illorum errorem corrigere statuit; haec enim eum dicere velle putat: non esse extremum *Europae* Cyneticum iugum, sed *ditis* Europae. Quam sententiam profecto non est cur pluribus refellamus.

4) Quem ab Ana (Guadiana) incipere perperam statuit U. (Phil. Suppl. IV p. 207).

sacra» adiacentesque *duae insulae*, quarum minorem nomine carere, alteram Agonida appellari (v. 212—216). Commemorato denique *saxeo litore*, quod multas capras aleret (v. 216—221), haec addit Avienus (v. 222—223):

«hinc dictum ad amnem solis unius via est,
«genti et Cynetum hic terminus».

V. 266 ab Ana usque ad sinum Tartessium item unius diei cursus esse refertur. Apparet igitur hoc loco orae tractum ab aliquo loco magis ad occasum sito *usque ad Anam* significari¹⁾. Unde periplum hoc demum loco ad Anae ostium pervenisse colligitur. Avienus igitur, rem si spectas, ab Ana («hinc») usque ad Anam («dictum ad amnem») unius diei cursum esse asserit. Quod quomodo factum sit, ut intellegatur, paulo altius egrediendum est.

Avienus cum suam versus pangendi facultatem ostentaturus et recon-ditarum quarundam litterarum prae se laturus scientiam opera sua componeret, num quae tradebat ad locorum naturam convenirent, minus curabat neque ut erat rerum geographicarum inscius curare poterat. Hoc maxime e ratione, qua singula inter se connectit, elucet. Etenim utrum descriptio procedat an consistat an ad priora respiciat nihil perpendens locorum nomina particulis *hic, hinc, dehinc, illic, inde, tum, porro, propter, post, iuxta*, promiscue et ad libitum usurpatis infert. Eodem pertinent «*hoc loco*», «*his locis*», «*per illa*», «*per quae*», «*post quae*», «*nec longe ab istis*» etc. Atque per talia ordinem descriptionis saepe turbare Müllenhoff²⁾ quoque et Unger³⁾ perspexerunt, quanquam non semper hanc sententiam ea, qua par erat constantia, secuti sunt. Immo illarum, ut ita dicam, figurarum rhetoricarum, quippe quibus non res, sed verba connectantur, nullam rationem habendam esse apparet. — Eadem porro Avieni negligentia factum est, ut nomina locorum, quae obiter et subsicive certa aliqua occasione data commemorarentur in periplo, in descriptionis ordinem intruderentur⁴⁾.

1) Unger, qui «solis unius viam» de terrestri itinere accipi vult, eis, quae p. 31 n. 1 adnotavimus, satis redargui videtur.

2) p. 95; 115; 116. Quae autem de peripli ratione inde conclusit, fundamento carent.

3) Philol. Suppl. IV p. 209; 230; 233. Quanquam quae sit huius rei causa, non intellegit U., cum talia «im fortsetzenden sinn» dicta esse et iam in periplo fuisse putat.

4) Idem Dionysii periegesin vertenti accidit Avieno. Cf. Dionys. v. 168:

Quae si tenebis, illi quoque loco, de quo deflexit oratio, aliquod lumen afferri videbis. Nimirum «hinc» particula ab Avieno ex libidine adjecta est, cum in periplo nihil legeretur nisi ad Anam «unius solis viam» esse. A quonam loco tantum distaret ut disertis verbis non declarabatur, ita ex praecedentis distantiae indicatione apparebat¹⁾. Qua cum orae tractus inde a promuntorio Ophiussae usque ad illum ipsum, de quo quaeritur, locum significatus esset, iam in ipso periplo exciderat²⁾. — Qui autem fuerit ille locus, haud difficile est ad investigandum; unius enim diei cursum ab Ana occidentem versus progressi ad promuntorium Sacrum i. e. ad iugum Cyneticum pervenimus. Quod cum a promuntorio Ophiussae item unius diei cursum distet, singulis spatiis computatis quinque illi dies efficiuntur, quos Aruium ab Herculis columnis vel potius a Gadibus abesse dicitur v. 164³⁾.

Ex eis, quae supra exposuimus, etiam quomodo factum sit, ut Anas v. 205 sq. et 208 sqq. ante tempus commemoraretur, satis explicatur. Nam cum in periplo Cynetes usque ad Anam pertinere dicerentur, Avienus Anam obiter commemoratum in descriptionis seriem recepit⁴⁾. — Idem fecit, cum deinceps sinum illum in meridiem patentem propter limum ab Ana per duo ora advectum crassum lutinosumque liquorem habere in periplo legisset.

Cum ad Anam usque Cynetes sedes habeant, ab Ana ad Tartessum *Tartessii* incolunt (v. 223—225). Hoc quoque loco Tartessus, cuius subsiciva in periplo facta erat mentio, ab Avieno descriptionis ordini insertus est.

Iugum Zephyro sacratum et arcem (ἄρκον) *Zephyridem* montes esse haud procul ab Anae ostio ad orientem solem sitos recte perspexit Mhff⁵⁾. Quae deinde sequuntur (v. 238—240):

Κιμμέριοι ναίουσιν ὑπὸ ψυχρῷ ποδὶ Ταύρου = Av. descr. orb. 250: «Cimmerii gens dura colunt; *hic* ardua Taurus etc.» — Dion. v. 280: τόθι σύρεται Ἀδριὰς ἄλμη | πόντον ἐς ἀγχίπορον Ἀκυλῆιον· ἐνθα νένασται | ἄστρῳ Τεγεστράϊων, μυχάτοις ἐπὶ πείρασι πόντου. = Av. orb. descr. 527: «huc se praecipiti cogit ferus Hadria ponto; | *hic* Aquileia decens celsis caput inserit astris, | Tergestumque *dehinc* etc.»

1) Idem fit v. 689. 2) Mhff p. 103. 3) Mhff l. l. et p. 181. — Hoc

sane aliquid difficultatis habet, quod cum intervalla singillatim usque ad Gades afferantur (v. 266), v. 164 et 562 ad Herculis columnas respicitur. Avienus his locis ex libidine pro Gadibus Herculis columnas substituisse videtur. Cf. p. 23.

4) Cf. ad v. 223.

5) U. Zephyri iugum et Zephyridem arcem ad ipsum mare posita fuisse necesse esse contendit propter ipsa nomina, propter verba «inde tenditur», propter «iugi» significationem. Primum argumentum non intellego. An Zephyrum tantum in mari spirare putat Unger?

«Zephyridos arcem si quis excedat rate
«et inferatur gurgiti nostri maris,
«flabris vehetur protinus Favonii»

in sententia senioris aetatis geographorum nituntur, qui Hispaniae frontem Ana amni finiri, trans Anam Hispaniae latus incipere putabant. Mela III 3: «huc (in oceanum sc.) egressos sequentesque ea, quae exeuntibus dextra sunt, aequor Atlanticum et ora Baeticae frontis excipit, quae, nisi quod semel iterumque paululum in semet abducitur, usque ad fluvium Anam paene recta est... At Lusitania trans Anam, qua mare Atlanticum spectat, primum ingenti impetu in altum abit, dein resistit» etc.

Quae cum ita sint, illa interpolatori deberi elucet. Qui cum Zephyri iugi Zephyridisque arcis nomina explicare voluerit, hoc quidem loco eadem pergit, qua peripli auctor.

Iugum, quod deinceps commemoratur, *fanum Infernae deae, Herbi* ¹⁾ *civitas* (v. 241—247) a Müllenhoffio recte ad Luxiam et aestuarium Onobae urbi adiacens (ria de Palos) collocata sunt; ad ipsum aestuarium *Etrephaea palus* referenda est ²⁾. «Herbi civitas» non esse, sed «prisca die stetit» traditur. Quod quid sibi velit, ut recte intellegatur, nonnulla adnotanda sunt, quae ad universam descriptionis Avienianae rationem recte percipiendam haud parvi sunt momenti.

Avienus enim in urbibus populisque recensendis fere semper tempore utitur praeterito. Quo fit, ut plerique populi et pleraque urbes, etiamsi vel hodie exstent, non esse, sed fuisse dicantur ³⁾. Idem oram, etsi a quibus gentibus habitata fuerit, in periplo tradatur, saepius desertam hominibusque vacuum esse refert ⁴⁾. Atque Müllenhoff quidem

Verba autem «inde tenditur» ab Avieno ad libitum usurpata esse sponte apparet (cf. p. 34.). «Iugi» denique verbum apud Avienum nihil significare posse nisi promuntorium ne sibi quidem persuasisse videtur, cum ipse complures locos afferat, quibus nihil aliud significare possit nisi montem mediterraneum (v. 295; 630; 641). Quomodo vero illud ex v. 59 concludere potuerit, omnino non capio.

1) Num pro 'Herbi' 'Erebi', pro 'Etrephaea' 'Erebea' cum Barthio et Müllenhoffio scribendum sit, dubitare licet.

2) Quod U. paludem apud Avienum semper lacum cum mari non cohaerentem esse dicit, item sine ullo fundamento excogitatum est. Cf. «Maeotae palus»; descr. orb. 853.

3) vv. 244. 255. 310. 377. 427. 435. 439. 447. 459. 462. 463. 464. 476. 486. 496 sqq. 509. 513 sq. 514. 527. 550. 552. 559. 583. 588. 623. 680.

4) vv. 133. 157. 441. 445. 465. 478. 490. 510. 512. 591. Unger (Philol. Suppl.

haec omnia ab interpolatore profecta esse censet. At qua re ductus hic ea additurus fuerit, non satis liquet. Avienus contra se in ea esse sententia, ut periplus referri opinetur ad priscum rerum statum, identidem ¹⁾ profitetur. Qua re commotus esse videtur, ut quaecunque ad gentes, civitates, urbes pertinebant, pro obsoletis atque inveteratis haberet. Accedit quod similia etiam in Orbis Descriptione commisit ²⁾. Sed sive ad interpolatorem sive ad ipsum Avienum ista referre mavis, recte Müllenhoff hanc quasi normam atque regulam sequendam esse edixit, ut quaecunque apud Avienum ut praeterita atque sublata recenserentur, peripli aetate valuisse putarentur atque viguisse.

Hiberum (v. 248 sq.) esse Urium, qui hodie Tinto appellatur, Mhff et U. consentiunt ³⁾. De quo haec subiunguntur v. 249 sqq.

«plurimi ex ipso ferunt
«dictos Hiberos, non ab illo flumine,
«quod inquietos Vasconas praelabatur;
«nam quidquid amni gentis huius adiacet
«occiduam ad axem, Iberiam cognominant;
«pars porro eoa continet Tartessios
«et Cilbicanos».

Haec pugnant cum eis, quae antea relata sunt; v. 223 enim Tartessiorum ager ab Ana fluvio incipere dicitur. Iberum autem trans Iberum amnem habitantium apud reliquos scriptores nulla fit mentio.

IV p. 191) omnibus his locis Avienum quae ipse viderit referre putat. Illa enim non inveniri nisi inde a Gadibus, quas eum adisse constet. At cf. v. 133. 157. 244. 1) Cf. Mhff p. 77. 2) Tempore praeterito utitur quanquam apud Dionysium praesens exstat v. 523: «gens Marsum *quondam tenuit* loca» = Dion. v. 375 *ναυαράτοι*. Ad antiquum aevum refert Criumetopi appellationem v. 136: «sic olli nomen *prior* indidit aetas» = Dion. v. 90: *τοῦνεκα καὶ Κριουμὴν ἐφημίζαντο μέτωπον*; v. 302: «hanc rursum gens late *prisca* virorum | Lotophagi includunt». — Vastitatem regionis Nasamonum deplorat v. 306 sq.: «nunc lati iugera campi | et grege nuda iacent et sunt cultoribus orba». Cf. 1388: «caespitis abiecti».

3) C. Müller hunc amnem non diversum esse ab eo Ibero, qui ex Pyrenaeis montibus originem habet, pro certo statuens in Avieni descriptione septentrionalem et meridionalem Hispaniae partes male permixtas atque confusas esse contendit. At duobus fluminibus idem nomen inditum fuisse nihil habet offensionis. Illius autem Iberi extra columnas Herculis profluentis etiam alia exstant vestigia. Scylax enim § 2 secundum codd. haec exhibet: *Τῆς Εὐρώπης εἰς ἁπλοῦς Ἰβήρες, Ἰβηρίας ἔθνος καὶ ποταμός Ἰβηρ καὶ νῆσοι ἐνταῦθα ἔπεισι δύο, αἱς ὄνομα Γάδειρα*. Obscura huius Iberi mentione factum esse videtur, ut Appianus (Ib. 6) et Aethicus Ister (p. 17) Iberum in oceanum immitti dicant.

Quamobrem quin haec ab interpolatore addita sint ¹⁾, dubitari nequit. Versus autem 250—251 ab ipso Avieno adiuncti esse videntur, id quod Mhff bene animadvertit.

Cartare insula, quam «pridem» i. e. peripli aetate Cempsi tenuisse dicuntur (v. 255 sqq.), a C. Müllero ²⁾ recte ad insulam Herculi sacram, quae a Strabone ³⁾ in aestuario Luxiae et Urii fluminum commemoratur, relata est ⁴⁾.

Cassium montem (v. 259) harenosos illos colles esse in ora maritima, qua a Baeti amni ad occidentem solem vergit, sitos, qui a Plinio ⁵⁾ «Harenei montes» vocantur, hodie «las Arenas Gordas» audiunt ⁶⁾, idem C. Müller intellexit. — Absurda illa etymologia, qua ab huius montis nomine graeca vox *κασσίτερος* derivatur, quanquam per se ab ipso quoque peripli auctore prolata esse potest ⁷⁾, tamen cum iam tribus locis (v. 156 sqq. 238 sqq. 249 sqq.) interpolatorem talia nugantem deprehenderimus, et hic locus et omnes, quibus de nominum origine rationeque quaeritur, ad eum relegandi sunt (v. 263 sq. 292—298. 467 sq.).

Iam neglecto, quo hodie solo effluit, Baetis ostio *sinus* Gaditanus vel, ut apud Avienum audit, *Tartessus* describitur. Atque primum, quibus includatur promuntoriis, refertur v. 262 sqq:

«inde fani est prominens,
«et quae vetustum Graeciae nomen tenet
«Gerontis arx est eminus.
«Hic ora late sunt sinus Tartessii».

«Prominens» fani promuntorium esse ad vicum, cui nomen est Rota, situm et per se apparet et Mhff Ungerque consentiunt. Item de «Gerontis arce» ad partem insulae Gaditanae inter septentriones et occasum ⁸⁾ interpositam referenda rectissime inter eos convenit.

1) Cilbiceos ex v. 303 sumpsit. 2) Philolog. 1873 p. 108. 3) p. 170
εἰς νῆσον Ἡρακλέους ἱερὰν κεῖμένην κατὰ πόλιν Ὀνόβαν τῆς Ἰβηρίας.

4) Mülleri tamen coniecturas, qui v. 256 pro eo, quod ed. Ven. praebet «influxe satis est fides», scribi vult «in Luxia (satis est fides)» vel «in Luxiae sita est vadis», amplecti non possum; haec enim palaeographiam, illa grammaticam offendit. Accedit quod non aestuario, sed flumini (Odiel) Luxiae erat nomen.

5) N. H. III § 7. 6) Cf. Ungerum Philol. Suppl. IV p. 213. Müllerum Philol. 1873 p. 108. 7) Hoc U. l. l. p. 225 recte contra Müllenhoffium monet.

8) Nam quod apud Ungerum p. 224 legimus «Hieraus folgt weiter, dass wir die Gerontis arx an das nordostende der Gadesinsel setzen müssen», calami lapsus subesse et pro *nordostende* reponendum esse videtur *nordwestende*.

Deinde quantum sinus Tartessus ab Ana amni distet, indicatur v. 266 sq.

Gadium quae sequitur commemoratione (v. 266—283) descriptionis ordinem turbare quicunque in eam accuratius inquisiverit, intellet. Quamobrem a Müllenhoffio ¹⁾ Avieni libidini recte attributa est. Iam Tartessi amnis, qui a recentioribus geographis appellabatur Baetis, hodie Guadalquivir vocatur, descriptio adnectitur. At quomodo fit, ut huc sit translata? Quod ut explicet, Unger ²⁾ Avienum, cum Gades antiquitus Tartessum appellatas esse falso crederet, peripli descriptionem de industria eis, quae ipse viderit ³⁾, innixum ita adulterasse putat, ut Tartessum amnem ad flumen, quod hodie Guadalete dicitur, referret, huius nomen expungeret, sinum Gaditanum in sinum Tartessum mutaret, Gadium denique in Erythia insula mentionem consulto omitteret. Sed licet Avienus multa socordia peccaverit, multa stultitia, licet multa omiserit addiderit perperam interpretatus sit, voluntate tamen atque iudicio eum vetustam descriptionem ita corrupisse, ut tacitus aliena pro eis, quae in illa exhibebantur, substitueret, ab omni probabilitate abhorret ⁴⁾.

Mhff Baetim olim re vera eo loco, quo ab Avieno describitur, in mare se immisisse putat. Quem cum duo antiquitus habuisse ora veterum constet testimoniis ⁵⁾, altero eodem, quo nunc, loco effluxisse, altero primum ea, qua Veso rivus manat, lapsum deinde Guadalete immixtum flumini sinum Gaditanum petivisse Kiepert opera adiutus exponit ⁶⁾. Quod confirmari dicit monumento aliquo a d'Anvillio ⁷⁾ allato, ex quo saeculo XIII Hispali ad oppidulum, cui nomen est Ierez, navigari potuisse appareat. Unger ⁸⁾ quidem et C. Müller ⁹⁾ id canali ab Arabibus effosso factum esse dicunt; sed nullum huius sententiae argumentum afferunt, quamobrem eam in mera coniectura positam esse duco. Unger praeterea loci naturam ita comparatam esse ait, ut Baetis ostium nunquam illa, qua d'Anville, Kiepert, Mhff volunt, decurrere potuerit. Sed tali de re nisi hominem rei grammatice peritum et qui

1) p. 125. 2) l. l. p. 215 sq. 3) Ceterum hoc loco aliquid accidit Ungero, cum ex v. 274 sq.: «nos hoc locorum praeter Herculanam | sollemnitate vidimus miri nihil», haec colligit (p. 227): «Gesehen hat er von der Gadesinsel laut seiner eigenen erklärung nur das am anfangе derselben gelegene Heraklesheiligtum». Ad «miri» vocem non satis attendisse videtur.

4) Vide quanta voce v. 681 se cum auctore suo non consentire clamet.

5) p. 126. 6) p. 210 et in tabula geographica a Kieperio delineata, quae libro adnexa est. 7) Mémoires de l'Académie des inscriptions 1764 (XXX) 118 sqq.

8) p. 215. 9) Ad Ptolem. p. 109.

loca suis ipse oculis viderit, iudicare non posse puto ¹⁾. Dum id factum non est, veterum testimoniis inhaereamus; inter quae uberrimum est Strabonis ²⁾: ἐφεξῆς (post Gades) δ' ἐστὶν ὁ Μενεσθέως καλούμενος λιμὴν καὶ ἡ κατὰ Ἄσταν ἀνάχυσις καὶ Νάβριссαν εἴτ' εὐθὺς αἱ ἐκβολαὶ τοῦ Βαίτιος διχῇ σχιζόμεναι· ἡ δὲ ἀπολαμβάνομένη νῆσος ὑπὸ τῶν στομάτων ἑκατὸν, ὥς δ' ἔνιοι καὶ πλείονων σταδίων ἀφορίζει παραλίαν· ἐνταῦθα δὲ πύργος ἐπὶ πέτρᾳ ἀμφικλύστου ἐντεῦθεν δ' ὁ τοῦ Βαίτιος ἀνάπλους ἐστὶ καὶ πόλις Ἐβοῦρα καὶ τὸ τῆς Φωσφόρου ἱερόν. Ex descriptionis continuitate Astae et Nabrissae aestuarium cum sinu Gaditano cohaesisse apparet ³⁾. Atqui Plinius ⁴⁾ Nabrissam et Astam inter aestuaria *Baetis* sitas esse refert. Sequitur Baetim per τὴν κατὰ Ἄσταν ἀνάχυσιν καὶ Νάβριссαν cum sinu Gaditano coniunctum fuisse. Ob hanc ipsam causam Strabo hoc loco Baetim commemorat; aliter omnino non intellexeretur, cur ante Menesthei oraculum Caepionisque turrim eius fecisset mentionem. Menesthei oraculo Caepionisque turri allatis, quae in insula Baetis oribus inclusa esse dicit (ἐνταῦθα), paululum progressus (ἐντεῦθεν) alterum Baetis os commemorat. Cum autem id Βαίτιος ἀνάπλους appellet, hoc potissimum ore Strabonis aetate ad navigandum usi esse videntur. — Cum hac Strabonis descriptione consentit Mela ⁵⁾, nisi quod neutrius oris separatim mentionem facit, sed ubi Baetis cursum descripsit, eum duobus effluere oribus universe significat: «in proximo sinu portus est, quem Gaditanum et lucus quem Oleastrum appellant, tum castellum Ebora in litore et procul a litore Hasta colonia, extra [sc. trans occidentale Baetis ostium] Iunonis ara templumque est, in ipso mari [propterea nunc demum commemoratur] monumentum Caepionis scopulo magis quam insulae impositum». Sequitur Baetis descriptio. — Item Plinius ⁶⁾: «Harenei montes, Baetis fluvijs, littus Curensis inflexo sinu, cuius ex adverso Gades» ⁷⁾. — Accedit aliud Strabonis ⁸⁾ testimonium, qui de Gadibus τῆς ἐκβολῆς inquit τοῦ Βαίτιδος πλῆσιον

1) U. ad Mhffium p. 131 provocat, quo nihil probatur, et ad Willkommii librum (die iberische Halbinsel 1856), quem ut adipisceretur mihi non contigit.

2) p. 140. 3) Hoc C. Müller quoque concedit; ad Ptolem. p. 108.

4) III 11: «et inter aestuaria Baetis oppidum Nabrissa ... colonia Asta ... et in mediterraneo Asido». 5) III 2. 6) III § 7. 7) Ptolemaei numeris, quos C. Müller huic sententiae refragari exputat, nihil tribuo. Ipsa verba non faciunt contra II 4, 5: Ὀνοβα αἰστωαρία, Βαίτιος ποταμοῦ τὸ ἀνατολικώτερον στόμα, ἡ κατὰ Ἄσταν εἰσχυσις. 8) p. 168.

ἴδρυται. Cui subiungendum est Stesichori fragmentum ab eodem Strabone ¹⁾ servatum, qui Geryonem natumcecinerat σχεδὸν ἀντιπέρας κλεινᾶς Ἐρυθείας | Ταρτησσοῦ ποταμοῦ παρὰ παγὰς ἀπείρονας ἀργυρορίζους | ἐν κευθμῶνι πέτρᾳ.

His ita expositis C. Mülleri ²⁾ Ungerique ³⁾ sententiam pluribus refellere supersedeo, qui oram maritimam olim adeo recessisse putant, ut bracchia, quibus Baetis haud procul ab ostio, quod hac aetate unicum est, dividitur satque magnam circumligat insulam, in mare se infunderent orumque vicibus fungerentur. — Quamobrem ad Avieni descriptionem redeamus.

Insulam, quam Tartessus amnis «undique adlapsu ligare» (v. 283 sqq.) dicitur, inter ostia eius sitam fuisse et eandem esse quam Strabo commemorat, interpretes recte consentiunt. — Non ita de *Ligustino lacu*, quem Mhff ⁴⁾ infra, Unger ⁵⁾ supra *divortium*, quod v. 286—290 describitur, positum fuisse putant. Müllenhoffii ut amplectar sententiam, Avieni et Melae ⁶⁾ commoveor verbis, qui Baetim, ubi primum e lacu effusus est, statim in mare effluere indicant. — Cum Müllenhoffio etiam de *monte Argentario* consentio, quem diversum esse atque Ἀργυροῦν ὄρος, ex quo Tartessum oriri nonnulli perhibebant ⁷⁾, frustra contendit Unger.

Quoniam v. 223 sqq. Tartessii usque ad Tartessum amnem pertinere traduntur, iam qui sequantur populi, indicatur. Sed primum regionem mediterraneam ab *Etmanum gente* habitari eisque occidentem versus usque ad Cempsos *Ileates* adiacere perhibentur (v. 298—302). Quo limite distinguantur, non significatur, sed Etmaneos cum eis tum trans Tartessum incoluisse suspicari licet. In ora Tartessiis *Cilbiceni* adiunguntur (v. 303), quos a Cilbo fluvio nomen traxisse haud iniuria U. ⁸⁾ conicere videtur.

Iam in sinu Tartessio describendo pergit periplus (v. 304 sqq.). *Flumen amplum*, quod ad prominens fani in mare labitur, Tartessum esse, non Guadalete, cuius nomen suppresserit Avienus, ut vult Unger,

1) p. 148. 2) ad Ptolem. p. 107. 3) p. 218 sq. 4) p. 128.

5) p. 221. 6) III 1, 5: «ubi non longe a mari grandem lacum fecit, quasi ex novo fonte geminus exoritur». 7) Mhff p. 128. 8) p. 222. — Rectissime idem Müllenhoffii finitionibus obloquitur; sed quae de Tartessorum nominis significatione disserit, non possum probare. Hos enim non esse eosdem atque Turdetanos quomodo negari possit, non video. Quod Strabonis aetate latius patebant, nihil eo demonstratur. Neque etiam Ileatum nomen in Gleates mutanti assentior Ungero. Perperam denique ex «dehinc» voce (v. 298) quidquam colligi posse credit. cf. p. 34.

ex eis, quae supra diximus apparet. — *Tartessiorum montem* (v. 308 sq.) Unger¹⁾ ad extrema iuga montis, qui hodie Sierra de Cabras vocatur, recte rettulisse videtur.

De *Erythiae* (309 sqq.) et *Veneris insulae* (v. 314 sqq.) situ cum Mhff propter pravam v. 312 et 313 interpunctionem et corruptam v. 317 scripturam perperam iudicasset²⁾, Unger³⁾, postquam Gutschmid⁴⁾ illa ordinavit, Erythiam insulam esse Gaditanam (Leon), Veneris iusulam Aphrodisiada Timaei et Sileni (Olla) ostendit. De Erythia igitur periplo cum veteribus poetis epicis⁵⁾ convenit, cum posterioris aetatis scriptores eam ab insula Gaditana discernant⁶⁾.

Erythia «iuris olim Punici» fuisse dicitur (v. 310—312);

«habuere primo⁷⁾ quippe eam Carthaginis
«priscae coloni».

Mhff haec ab interpolatore vel ab Avieno profecta esse contendit. Sed neque ullam huius sententiae causam affert et quam ipse sequendam esse proposuit regulam, ut quaecunque in Avieni descriptione fuisse dicerentur, genuino periplo vindicanda essent, mira negligit inconstantia. — Etiam Unger Avienum huic loco sua immiscuisse putat. Etenim cum in periplo Erythiam a Phoeniciis habitari dictum fuisset, illum pro Phoeniciis Poenos⁸⁾ substituisset. Sed qua re ductus hoc fecerit Avienus, non explicat Unger. Immo propter tempus praeteritum dubium esse non potest, quin iam peripli auctor Carthaginenses Erythiam i. e. Gades tenere tradiderit.

De locorum, quae sequuntur, finitionibus i. e. de *harenosi littoris* (v. 319) et *Besili* (= Lirio) atque *Cilbi* (= Salado de Conil) fluminum

1) p. 225, 229. 2) p. 131—139. 3) p. 225—227. 4) Gutschmid Lit. Centralbl. 1871 p. 525. Utrum v. 314 cum Gutschmidio post «Erythia» interpungatur, an cum Ungero «Erythia» ut adiectivum ad «ab arce» trahatur, ad sensum nihil refert.

5) Pherecydes apud Strab. p. 169. Stesichorus ap. Strab. p. 148. Apollod. 2, 5, 10. Ioann. Pediaim. p. 352 ed. West.

6) Primus Herodotus hanc sententiam professus esse putatur. IV 8: Ἐρύθειαν νῆσον τὴν πρὸς Γαδείροις τοῖσι ἔξω Ἑρακλέων στηλέων ἐπὶ τῷ Ὠκεανῷ. Num id voluntate atque iudicio fecerit, dubitare licet.

7) «Primo» hoc loco idem significare apparet atque «olim», «prius», «antea». Cf. v. 154: «haec dicta primo Oestrymnis est». Quamobrem non intellego, cur U. in eo haereat.

8) U. «iuris olim Punici» idem valere putat, atque Phoenicii. Sed Poeni semper sunt Carthaginienses, nusquam Tyrii.

(v. 320) situ Ungero assentior. — *Sacrum iugum* (v. 322) Iunonis promuntorium (C. Trafalgar) esse iam Mhff intellexerat. — De sequentibus autem versibus (324—335) et Mhff et Unger satis mira protulerunt.

«locum hunc vocavit Herma quondam Graecia».

Haec non ad promuntorium Sacrum, sed ad sequentem litoris tractum referri U. recte perspexit. Quod ad illud revocatur, Avieni negligentiaetribuendum est¹⁾.

«est Herma porro caespitum munitio,
«interfluum quae altrinsecus munit lacum».

Quomodo et Mhff et Unger his alterum ἑρμα indicari potuerint putare, non assequor. Immo nihil continent hi versus nisi explicationem vocis hermatis²⁾.

«alique rursus Herculis dicunt viam;
«stravisse quippe maria fertur Hercules,
«iter ut pateret facile captivo gregi».

Quae cur cum Müllenhoffio a genuino periplo abiudicentur, nullam idoneam causam video. Neque est cur eum, qui haec scripserit, contra communem opinionem Heraelem raptis Geryonae bubus Mycenae rediisse per Libyam putasse credamus³⁾.

«porro illud Herma iure sub Libyci soli
«fuisse pridem plurimi auctores ferunt;
«nec respuendus testis est Dionysius,
«Libyae esse finem qui docet Tartessium.
«Europae in agro, quod vocari ab incolis
«Sacrum indicavi, prominens subducitur;
«locos utrosque interfluit tenue fretum».

Miro profecto modo illud Herma in Europae ora situm secundum «plurimorum auctorum» opinionem ad Libyam pertinere dicitur. — Unger quidem non φυσικῶς, sed πολιτικῶς id accipi vult; Carthaginensium enim sub dicione fuisse illa hermata. Sed de scopulis agi oblitus esse videtur in profundo maris sitis undarumque aestu obrutis. Accedit quod «Libycum solum» insolentius positum esset pro Cartha-

1) Cf. p. 34.

2) Ne quis in «porro» particula haereat, conferatur v. 343.

3) Haec Müllenhoffii sententia recte ab Ungero p. 231 refutatur.

giniensibus; contra «sub iure alicuius esse» nihil significat nisi «proprium esse alicuius rei», «pertinere ad aliquid». Ipsum denique Avienum haec non πολιτικῶς, sed φυσικῶς intellegi voluisse ex v. 331—332 elucet.

Magnam porro habet offensionem, quod v. 333—334 promuntorium Sacrum iterum commemoratur.

Quae difficultates sponte evanescent, si Scylacis ¹⁾ locum contuleris: ἀπὸ δὲ τῆς Ἑρμαίας ἄκρας ἑρμαῖα τέταται μέγιστα, ἀπὸ τῆς Λιβύης ἐπὶ τὴν Εὐρώπην, οὐχ ὑπερέχοντα τῆς θαλάττης· ἐπικλύζει δὲ ἐπ' αὐτὰ ἐνιαχῇ· τέταται δὲ τὸ ἑρμαῖ ἐπὶ ἐτέραν ἄκραν τῆς Εὐρώπης τὸ καταντικρὺ τῇ δὲ ἄκρῃ ταύτῃ ὄνομα τὸ Ἱερὸν ἀκρωτήριον. Hunc locum ei, qui Herma in periplo commemoratum ad Libyam referri perhibuerat, obversatum esse apparet. Etenim «iure sub Libyci soli» esse dicitur, quia a Scylace in *Libyae descriptione* affertur; «tenue fretum» (v. 335) respondet verbis οὐχ ὑπερέχοντα τῆς θαλάττης· ἐπικλύζει δὲ ἐπ' αὐτὰ ἐνιαχῇ; Sacrum denique promuntorium propter Scylacis Ἱερὸν ἀκρωτήριον iterum commemoratur.

A peripli auctore Scylacis locum respici nequisse manifestum est, cum neque secum ipse pugnare posset et multo ante huius Scylacis aetatem scriberet. Avienum rursus ista in periplo repperisse inde colligitur, quod v. 331—332 Herma illud Europaeum ad Libyam referendum esse Dionysii loco, quem perperam interpretatus est ²⁾, allato confirmare conatur. Ab interpolatore igitur ista profecta esse sequitur. Qui cum quae Scylax Libyae oram ab ortu ad occasum versus describens profert, ad peripli rationem refingere omiserit, in contrarium pergat atque peripli auctor.

De Euctemonis reliquorumque fragmentis, quae et hoc et aliis locis apud Avienum leguntur, melius infra agetur.

Ad periplus referendus est v. 341:

«hic Hereculanae stant columnae».

Nam Müllenhoffii suspicio ³⁾, qui ubicunque in ora maritima Herculis columnarum mentio fiat, ab Avieno illatas esse opinatur, comprobare nequit. Sane interdum eas pro Gadibus substituit, auctoritate permotus Dionysii ⁴⁾. — De «hic» cf. p. 34.

Item ad periplus pertinent v. 375—380:

1) § 112. 2) Cf. Mhff p. 142—143. 3) p. 144 n. 4) Cf. p. 23. 35 n. 3.

«ultra has columnas propter Europae latas
«vicos et urbes incolae Carthagini
«tenuere quondam; mos at ollis hic erat» etc.

Recte enim Unger ¹⁾ Müllenhoffium impugnat, qui haec Euctemoni vindicabat. — Sed nova prorsus atque inaudita ratione idem «ultra columnas» explicat «a columnis septentrionem versus» ²⁾ eisque orae Hispanicae tractum columnis utrimque adiacentem indicari putat. Mihi quidem «ultra columnas» nihil aliud significare posse videtur nisi «trans columnas», «extra columnas». In ora igitur Hispaniae a columnis ad occasum sita Carthaginienses peripli aetate colonias possidebant, id quod optime quadrat ad v. 310, ubi Gades sub Carthaginiensium ditione esse traduntur.

v. 419: «hic Chrysus amnis intrat altum gurgitem».

De «hic» cf. p. 34. Chrysus amnem Barbesulam fluvium esse, qui hodie Guadiaro vocatur, iam Ukert intellexit. Ultra citraque hunc amnem quattuor gentes incolere traduntur, *Libyphoenices*, *Massieni*, *Selbyssini*, *Tartessii* (v. 420—423). Libyphoenicum nomine Carthaginiensium colonos appellatos esse constat ³⁾. Quamobrem eos in urbibus per hanc oram dispersis habitavisse apparet. Tartessiorum terminus v. 462 sq. indicatur. Selbyssinos autem, quos eosdem esse atque Elbestios Hecataei et Philisti, Elbysios Herodori, Olbysios et Olbysios Stephani Byzantini Mhff sagacissime demonstravit ⁴⁾, propinquiores ad Herculeas columnas habitavisse, quam Massienos, ex ordine, quo ab Herodoro ⁵⁾ recensentur, apparet. Massienos igitur inter Selbyssinos et Tartessios collocandos esse sequitur.

Tartessii v. 424 in *Calacticum sinum* porrigi dicuntur. Unde porrigantur neque indicatur neque intellegitur. Quamobrem hoc porrigendi verbum Avieno tribuendum esse duco, qui cum post Tartessios Calacticum sinum commemoratum legeret, orationem ab illis ad hunc rhetorice tracturus Tartessios usque ad Calacticum sinum habitare commentus est. — Cum v. 425 iugum *Barbetium* ⁶⁾ commemoretur, i.e. promuntorium, quod

1) p. 232 n. 40. Argumentis, quae ab eo afferuntur, addi potest haec verba tempore praeterito consignata esse, cum Euctemonis praesenti inferantur. De v. 363—369 non assentior Unger, qui ea et ipsa periplo vindicat; neque enim omnino intellegi possunt, si quae praecedunt Euctemonis verba abstuleris.

2) p. 231. 3) Ephorus ap. Ps. Scymn. v. 197: Λιβυφοίνικες ἐκ Καρχηδόνης ἀποιχίαν λαβόντες. 4) p. 145. 5) Müllenh. l. l. et p. 113.

6) de «hos propter mox» cf. p. 34.

hodie Punta de Cala Moral vel de Cala Burras appellatur¹⁾, praecedentem sinum pro Calactico habeamus necesse est. Hoc nomen iam Christ²⁾ cum Calatha urbe, quam Ephorus Calathusam dixerat³⁾, cohaerere intellexit. Sed quominus cum Christio apud Avienum «Calathicum sinum» scribamus, metrum obstare Unger⁴⁾ haud iniuria contendit. Qui tamen in eo aperte fallitur, quod Calatham urbem Hecataei eandem esse putat atque Calatham insulam ad Libyae oram haud procul Carthagine sitam. Haec enim nullo pacto οὐ πόρρω τῶν Ἡρακλείων στηλῶν sita esse ab Hecataeo tradi poterat. Neque etiam ab eo in libro, qui inscribatur Εὐρώπη, commemorari poterat. Accedit quod in illa parvula insula urbem fuisse quam minime verisimile est. Sed suo rursus iure Unger καλακτικός ex καλός et ἀκτή vocabulis ita, ut (κόλος) καλὰς ἀκτὰς ἔχων valeat, recta ratione compositum esse negat. Hoc adiectivum non potest derivari nisi a nomine Καλακτῆ. Quae cum ita sint, Punicam illam urbis appellationem, quae est Καλάθη, a Graecis commutatam et ad sui sermonis usum accommodatam esse puto⁵⁾.

Post iugum Barbetium commemoratur *Malacae flumen* «urbe cum cognomine Maenace priore quae vocata est saeculo». Müllenhoff periplum solam Malacam urbem exhibuisse, Maenacam ab interpolatore additam esse censet. Sed rectissime Gutschmid eum hac in re a se desciscere monet, quippe qui quaecunque fuisse dicerentur, peripli aetate viguisse putanda esse praeceperit. Quamobrem Maenacam periplo relinquendam, Malacam interpolatori tribuendam esse apparet⁶⁾. — Atque Maenacam, non Malacam in periplo fuisse eo quoque comprobatur, quod paulo post, ubi urbis situs describitur, non Malaca, sed Maenace dicitur v. 428 — 431:

«Tartessiorum iuris illic insula
«antistat urbem, Noctilucae ab incolis
«sacrata pridem; in insula stagnum quoque
«tutusque portus; oppidum *Maenace* super».

1) Unger l. l. p. 235. 2) Abh. d. Akad. v. München philos. philol. Cl. XI (1868) p. 154. 3) Steph. Byz. p. 347. Καλάθη, πόλις οὐ πόρρω τῶν Ἡρακλείων στηλῶν. Ἐκαταῖος Εὐρώπη. Ἐφορος δὲ Καλάθουσαν αὐτὴν φησιν. 4) p. 234. 5) Unger coniectura, qui pro Calactio «Calacticum» sinum scribi vult, et a locorum natura et a linguae usu abhorret. Accedit quod ipse Malacam ab Avieno demum pro Maenaca substitutam esse putat.

6) Unger Maenacam recte periplo vindicat, Malacam ab Avieno additam esse putat. sed cf. p. 30.

Ungero «Tartessiorum iuris» ad ea, quae antecedunt, trahenti verborum collocatio quam maxime refragatur. — Quod Tartessii procul a sedibus suis parvulam insulam tenent, comparari potest cum Cartare insula a Cempsis habitata (v. 255 sqq.).

In sequentibus versibus Unger, ut saepius, quae bene constituerat Müllenhoff, male evertit atque perturbavit. *Silurum* enim montem (v. 432) iugum esse, cui hodie nomen est Sierra Nevada, cum hic recte perspexerit, ille in ora maritima eum positum fuisse statuit, quamvis ad mediterraneam regionem his ipsis verbis diserte referatur:

«qua sese ab undis regio dicta subtrahit»,
«Silurus alto mons tumet cacumine».

Idem ex numero singulari «alto cacumine» quidquam colligi posse perperam arbitratur¹⁾.

Deinde «*vasta cautes*» de pinibus appellata i. e. Πεύκη vel Πευκούσσα ἄκρα et *Veneris iugum* commemorantur. Inter haec promuntoria litus «recumbere» dicitur. Hoc quid sibi velit, paucis exponendum est.

Etiam v. 532 litus «recumbere» perhibetur; de eodem litore v. 534 legimus: «litus illud, quod iacere diximus tractu supino». Hanc ipsam litoris naturam v. 320 reclinis adiectivo indicari in aperto est. Unger²⁾ omnibus his locis litus aelive et quod molliter assurgat, significari putat. Sed ipse v. 532 id non satis aptum esse concedit³⁾. Neque ad v. 320 quadrat, cum idem litus, quod «recline» dicitur, «molle harenarum» esse perhibeatur. Immo vero idem valet recumbere atque recedere⁴⁾ et litus sinuari significat. Quod comprobatur v. 532 cum v. 534, hoc cum v. 57 sqq. collato:

«sinusque curvos atque prominentia,
«ut se supino porrigat litus situ,
«ut longe in undas inserant sese iuga».

Namque ut verbis «ut longe in undas inserant sese iuga» ad «prominentia», ita verbis «ut se supino porrigat litus situ» ad «sinus curvos» respici apparet⁵⁾.

1) Cf. descr. orb. v. 251 de Tauro: «caelumque *cacumine* fulcit». v. 484. «boreali *vertice* ad aethram concrescunt Alpes». 2) p. 240. 3) p. 256.

4) v. 176. 5) Cum hac supini adiectivi vi cf. Manil. II 582. «arcus supinatus». De recumbendi verbi notione cf. etiam descr. orb. v. 23. 477. 1000. 1111. 1170. 1253.

Quae cum ita sint, Müllenhoff v. 438 recumbenti illo litore sinum Urcitanum (golfo de Almeria) indicari rectissime statuit et piniferam caudem ad promuntorium, quod hodie Punta de Elena vocatur, Veneris iugum ad Charidemi promuntorium (Cabo de Gata) optime rettulit.

v. 438 sqq. «in isto litore» *crebrae Phoenicum urbes* pridem fuisse traduntur, v. 441—443 praesens vastitas eius orae deploratur. Mhff omnia interpolatori tribuit; sed illa in vetere periplo fuisse (cf. p. 37) haec ab Avieno profecta esse (cf. p. 36) satis liquet. «Istud litus» non est cur cum Mhffio ad solum sinum Urcitanum referamus; immo ad litoris tractum inde a Maenaca urbe pertinet. — Ceterum hos Phoenices Libyphoenicibus adnumerandos esse, i. e. Carthaginensium aliquando fuisse sub dicione apparet.

Trans Veneris iugum litus «patere» i. e. non recedere perhibetur (v. 445). In eo item *plurimae urbes* (Phoenicum nimirum et ipsae) antea fuisse traduntur, praesenti autem tempore vacuum incolarum id esse lamentatur Avienus (v. 446—448.).

Hic descriptionis connexus v. 443—445 interpellatur:

«Veneris ab dicto iugo
«spectatur Herma caespitis Libyci procul,
«quod ante dixi».

Cum «Herma caespitis Libyci» v. 329, ad quod his versibus respicitur, ab interpolatore insertum sit, etiam haec interpolatori debere vix est quod moneam¹⁾.

v. 449—452: «nam natus inde portus op[pidum] prope
«se Massienum curvat alto ab aequore,
«sinuque in imo surgit altis moenibus
«urbs Massiena».

«Nam» particulam hic sensum non habere Mhff recte contendit. Neque enim Avienus, id quod Unger vult, multos populos et urbes in ora illa *fuisse* ita potest probare, ut quae *sint* in ea urbes, recenset. Quamobrem Müllenhoffio assentiendum, qui «Namnatus» nomen proprium esse suspicatur²⁾. Urbem Massienam, prope quam

1) Unger dum hunc locum explicare studet, Veneris iugum pro Charidemi promuntorio habet (p. 240); postea id «weiter nordöstlich» collocandum esse censet (p. 241), propter recumbendi et patendi verba falso ab eo explicata, neque suam prioris illius loci interpretationem funditus hac re everti intellegit.

2) C. Müller (ad Ptolem. p. 150.) apud Avienum «Aetius inde portus» scribi

fuit ille portus, eo positam fuisse loco, quo postea Carthago Nova ab Hamilcare exstructa est, idem haud abs re indicat¹⁾. Huius enim situs simili modo a Polybio²⁾ describitur.

Tracte iugum (v. 452) promuntorium esse Saturni (C. de Palos), *Strongylen* (v. 453) insulam, quae hodie Grosa vocatur³⁾, *immensam paludem* (v. 455) λιμνοθάλατταν Strabonis (= Eucañizada de Murcia) *Theodorum* denique Tader flumen (= Segura), Mhff⁴⁾ optime statuit⁵⁾. — Haec loca prius (i. e. peripli aetate) Phoenices incoluisse feruntur (v. 459).

Post Theodorum annem *litus harenosum* se extendere dicitur, cui *tres insulae* obiectae sint (v. 460—461). Ante Theodorum montes in mare excurrunt et promuntorium efficiunt, quod C. Cervera appellatur. Primam insulam Planesiam (Plana) esse, secundam Alonen (Benidorme) Mhff recte intellexit. De tertia non satis constat. Mhff quidem montem, qui hodie Ifach dicitur, olim insulam fuisse suspicatur. Sed hic non est oppositus litori illi harenoso. — Unger sententia, qui litus harenosum a Traete promuntorio incipere et unam trium illarum insularum Grosam esse putat, et locorum naturae et Avieni verbis repugnat.

Herna civitas, quae *Tartessiorum* terminus fuisse perhibetur (v. 462—463), ubi sita fuerit, accuratius definiri nequit. Certe non est cur eam in litore harenoso fuisse cum Ungero putemus; «hic» enim particula nihil demonstratur (cf. p. 34).

vult, quia per illam oram hodie portus exstet, qui Aguilas appelletur. Quam sententiam attulisse satis habeo.

1) Unger p. 242 Müllenhoffii sententiae imprudens haec obicit: «die ganze küste von Vera bis Cartagena hätte dann eine einzige stadt enthalten, während der periplus von vielen spricht». Non unam, sed «plurimas» illas (v. 447), quarum nomina in periplo consulto omittuntur (sicut v. 438 sqq. et v. 459). Meliore iure ipsius Unger sententiae illud «plurimae» refragari dici potest. Etenim cum una tantum urbs nominatim afferatur, «nam» particulam nullum hic locum habere apparet. — Quod Plinius et Ptolemaeus (Unger l. l.) Carthaginem Novam in regione Contestanorum esse dicunt, ad periplum nihil pertinet. — Neque denique ex «inde» particula (v. 449) quidquam colligi potest (cf. p. 34).

2) X 10: ἐν δὲ τῷ μυχῷ τοῦ κόλπου πρόκειται χερρόνησος ὄρος, ἐφ' οὗ καὶ εἶναι συμβαίνει τὴν πόλιν.

3) Hanc esse puto Plumbariam Strabonis, p. 159: καὶ Πλουμβαρίαν καὶ λιμνοθάλατταν ὑπερκειμένην, ἔχουσαν ἐν κύκλῳ σταδίου τετρακοσίους. Neque enim ὑπερκειμένην ad Δάριον cum Mhffio referri licet, sed ad Πλουμβαρίαν pertinet.

4) p. 151 sqq. 5) His finitionibus etiam Unger assentitur, nisi quod Strongylen ad Formicarum insulas (islas Hormigas) minus apte refert.

Tartessorum per hunc litoris tractum etiam Ephorus mentionem fecerat. [Scymn.] 198 sqq.

Sequentibus versibus quae gentes Tartessiis adiaceant, explicatur; v. 464—473:

«Gymnetes istos gens locos insederant.
«Nunc destitutus et diu incolis carens
«sibi sonorus Alebus amnis effluit.
«Post haec per undas insula est Gymnesia,
«populo incolarum quae vetus nomen dedit,
«ad usque Cani praefluentis alveum.
«Pityusae et inde proferunt sese insulae,
«Baliarium ac late insularum dorsa sunt.
«Et contra Hiberi in usque Pyrenae iugum
«ius protulere, propter interius mare
«late locati».

«Istos locos» Avieni socordiae deberi nemo non videt (cf. p. 34); Gymnetes enim ad *sequentem* litoris tractum pertinere patet. — Alebo anni idem fecit Avienus, quod v. 205 Anae, v. 208 Anae ostiis, v. 224 Tartesso; nempe cum in periplo subsicive commemoraretur, solum per se elatum attulit. In periplo enim Gymnetes ab Alebo anni usque ad Canum sedes habere dictum fuisse apparet. Hic connexus praeterea Gymnesia insula turbatur, cuius mentio non solum a sensu, sed etiam ab enuntiati structura aliena est. Quamobrem cum nominum etymologias iam pluribus locis ab interpolatore profectas esse viderimus, etiam Gymnesiae vel Gymnesiarum mentionem eidem tribuere non est quod dubitemus ¹⁾.

Gymnetibus opponuntur v. 472 Hiberi: «cum illi ab Alebo usque ad Canum incolant, hi a Cano usque ad Pyrenaeos sedes habent. Oppositio indicatur verbo «contra» ²⁾. Etiam hic non solum geographica, sed etiam logica ratio Pityusis Balearibusque interpositis per-

1) Quod Unger Gymnesiam Avieni diversam esse contendit ab insulis, quae vulgo hoc nomine appellantur, fundamento caret. In singulari numero non est cur haereamus. Nam praeter ipsum Avienum orb. descr. 620, qui locus metri necessitate excusari possit, singulari forma utuntur Strab. p. 123 et geogr. Rav. p. 414. Cf. etiam Steph. Byz. p. 214: Γυμνήσαι δύο νῆσοι οὐχ ὥς τινες μῆζ.

2) Unger «contra» idem quod «ex adverso illarum insularum» valere perperam opinatur. Neque enim tota ora usque ad Pyrenaeos Pityusis et Balearibus opposita esse dici potest.

vertitur. Quamobrem ut supra Gymnesiam ab interpolatore, ita Baleares Pityusasque ab Avieno additas esse censeo ¹⁾.

Alebus in ora, qua ab Alone (Benidorme) insula septentrionem versus spectat, profluxerit necesse est ²⁾. — Quoniam v. 464—473 soli incolae litoris inter Alebum et Pyrenaeos interpositi indicantur, montes fluvii urbes etc. sequentibus afferuntur versibus, Canum flumen in his repetitum iri exspectaveris. Quod non solum non fit, sed ad *Sicanum* amnem (v. 480) denuo mentio infertur Iberum. Quamobrem Burmanni maioris coniectura recipienda est, qui pro «ad usque Cani» levissima mutatione «usque ad Sicani» scripsit.

Iam sequitur descriptio orae, cuius incolae praemittebantur; v. 474—478:

«prima eorum civitas
«Ilerda surgit; litus extendit dehinc
«steriles harenas. Hemeroscopium quoque
«habitata pridem hic civitas; nunc iam solum
«vacuum incolarum languido stagno madet».

«Eorum» ad Iberes referri apparet. At nondum horum, sed Gymnetum ora describitur. Accedit quod Ilerdae in his regionibus nusquam fit mentio, notissima est Ilerda ad Sicorim fluvium sita. Qui cum a nonnullis pro Sicano habitus sit ³⁾, ingeniosissimam Gutschmidii ⁴⁾ amplector coniecturam, qui Ilerdam ab interpolatore ipso quoque in illa sententia versato inculcatam esse suspicatur. — Mhff contra Hemeroscopium interpolatori tribuerat, quippe quod falso *post* harenosum litus collocaretur, cum ante id ponendum fuisset. Sed verbis «litus extendit dehinc steriles harenas» primum, ut saepius fit in periplo ⁵⁾, qualis sit universa orae natura, indicatur, deinde urbes in ea positae recensentur. Hemeroscopium autem, si quidem oppidi, quod hodie

1) Ab interpolatore, id quod vult Mhff, profecta esse non potest Pityusarum et Balearum mentio, quia hic Balcares Gymnesiarum vel Gymnesiae nomine appellaverat. — Ceterum hic locus inter argumenta est, quibus ante Avienum peripulum interpolatum fuisse demonstratur. Cf. p. 30.

2) Verisimillimum videtur fluvium, qui hodie Gordos appellatur, pro Alebo habendum esse. A Müllenhoffio Alebus nimium ad meridiem collocatur.

3) Serv. ad Aen. VIII 328: «Sicani autem secundum nonnullos populi sunt Hispaniae a fluvio Sicori dicti».

4) Liter. Centralbl. 1871 p. 524.

5) Cf. v. 490. 513. 532.

Denia appellatur, situm tenebat, in initio litoris illius harenosi positum erat ¹⁾).

Sicanum flumen, ad quod *Sicana* civitas sita erat (v. 478—479), Sucronem (Xucar) esse recte consentiunt interpretes. — Peripli aetate geminum ostium habuisse videtur, cum Avienus de *divortio* eius loquatur (v. 480). Hoc enim verbo, quod Graecorum ἐκτροπή respondet, amnem in duo vel plura brachia se dividere significatur ²⁾).

De *Tyrio* flumine, de *Tyri* oppido (v. 482), de *Bebrycibus* (v. 483—489) non habeo, quod addam eis, quae a Müllenhoffio et Ungero disputata sunt.

Crabrasiae iugum (v. 489) Unger recte promuntorium esse iudicat, quod hodie C. Oropesa appellatur. Idem C. Müllerum ³⁾ secutus *Chersonesum* pro urbe, quae a Strabone Χερσόνησος, hac aetate Peñíscola dicitur, haud iniuria habere videtur ⁴⁾. — A Crabrasiae iugo usque ad Chersonesum *nudum litus* se extendit.

«palus per illa Naccararum extenditur» (492)

«stagnique medio parva surgit insula. (494)

«ferax olivi, et hinc Minervae stat sacra».

Haec verba mihi quidem aliter accipi non posse videntur nisi ita, ut insulam sitam fuisse dicamus in illa palude. Ungeri enim sententiae, qui «stagni medio» «in alto mari» esse vult, non multos subscripturos esse puto. Mihî paludem Naccararum sinum los Alfaques esse censet ab Iberi ostio meridiem versus situm. Cui sententiae Unger primum opponit, paludem apud Avienum semper lacum significare. Id tamen non recte habet ⁵⁾. Deinde eam propter «per illa» in nudo illo litore collocandam esse dicit. Sed haec ab Avieno de suo addita esse possunt (cf. p. 34). Ipse lacum haud procul a promuntorio Oropesa situm pro palude Naccararum, Colubrariam (Colombretes) pro Minervae insula habet. Sed tum haec insula ante Crabrasiae iugum exhibenda erat.

1) Pars tamen urbis cum Dianae templo in monte sita fuisse videtur. Strab. p. 159: τὸ Ἡμεροσκοπεῖον ἔχον ἐπὶ τῇ ἄκρᾳ τῆς Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος ἱερὸν σφόδρᾳ τιμώμενον, ᾧ ἐχρήσατο Σερτώριος ὁρμητηρίῳ κατὰ θάλατταν. ἐρυμνὸν γὰρ ἐστὶ καὶ ληστρικόν, κάτοπτον δὲ ἐκ πολλοῦ τοῖς προσπλεύουσιν.

2) Cf. 629: «ostiorum divortia». Strab. p. 159: τῶν τοῦ Ἰβήρος ἐκτροπῶν. Mira est Ungeri explicatio: «die trennung des flusses von seinem bette und dem lande».

3) Philolog. 1873 p. 117. 4) Pro cassae cum Heinsio cascae scribendum esse videtur, quam coniecturam Unger iniuria sibi vindicat.

5) Cf. p. 36 n. 2.

Hylactes, *Hystra*, *Sarna* urbes (v. 497) ubi positae fuerint, accuratius definiri vix potest. *Tyrichas* ad Iberum sitas fuisse ex v. 503 «peregrina Hiberno subvehuntur flumine» apparet ¹⁾).

In explicandis versibus 504—524, quibus *Sacer* ²⁾ *mons*, *Oleum flumen*, *Sellus mons*, *Lebedontia*, *Salauris*, *Callipolis*, *Tarraco*, *Barcino* urbes, *Indicetum* denique sedes describuntur, simpliciter eis accedo, quae Unger p. 254—265 disputavit.

Quae sequuntur minus prospere ab eo tractata sunt, quippe cum recumbendi verbo falsam substituisset significationem; v. 532—533:

«post quae recumbit litus Indiceticum

«Pyrenae ad usque prominentis vertices».

Unger cum usque ad Pyrenaeos montes litus acclive vel leniter editum esse dici non posse intellexeret, interpunctione a simplicitate mirum quantum abhorrenti usus «post quae recumbit litus. (Indiceticum Pyrenae ad usque prominentis vertices)» scripsit. — Illa, quam supra (p. 47) firmabamus, recumbendi verbi notione accepta hos versus optime ad naturam loci quadrare intelleges. Pertinent enim ad sinum, cui hodie Golfo de Rosas nomen est. — Quo statuto *iugum Celebandicum* (v. 525) et *Cypselam* urbem (v. 527) ab Ungero nimium ad meridiem collocata esse apparebit. Immo illud esse Caput de Bagur, quod vocatur, satis liquet, hanc haud procul ab illo sitam fuisse putaverim.

v. 534—543: «post litus illud, quod iacere diximus

«tractu supino, se Malodes exserit

«mons, inter undas [quo] tument sco [puli loco],

«geminusque ver[tex] celsa nubium petit].

«hos inter autem portus effuse iacet,

«nullisque flabris aequor est obnoxium:

«sic omne late praeclocatis rupibus

«latus ambiere cautium cacumina.

«interque saxa immobilis gurgis latet.

«quiescit aequor, pelagus inclusum stupet».

Cum litus illud supino tractu iacens usque ad Pyrenaeos pertinere dicatur (v. 533), loca autem, quae his et sequentibus versibus descri-

1) Cur ante v. 496 Iberi descriptionem excidisse cum Müllenhoffio putemus, nulla idonea causa subesse videtur.

2) Ed. Ven. «mons acer»; Hudson «mons sacer». Quae coniectura facillima cur ab Ungero spernatur nescio. «Acrem» enim montem vocare nulla est ratio.

buntur. eis Pyrenaeos sita esse appareat, descriptionem «post litus» verbis perperam inferri manifestum est. Quamobrem Mhff aut Avienum haec male adnexuisse aut in periplo enuntiatum loco motum fuisse suspicatur. Illud quanquam et saepissime factum est et facillime hic quoque fieri potuit, tamen hoc loco non tam Avienum quam librariorum culpandos esse arbitror. Namque v. 534 «per littus» scribendum esse conicio, sicut v. 492 «per illa», v. 513 «per quas» v. 546 «per quae» legitur. Cum praepositiones «per» et «post» saepius inter se commutentur propter siglorum similitudinem (p et p'), hoc loco etiam propter v. 532 facillime id fieri potuit.

Malodem esse montem Iovis, quem Mela appellat (hodie Mongri), Petrus de Marca perspexit, cui Wernsdorf et Mhff haud iniuria assentiuntur. — V. 536 ab Ungero recte expletum esse censeo, cum Wernsdorfii «qua — scopuli duo» fundamento careat. Geminum enim verticem non ad scopulos, ut voluit Petrus Marcanus, sed ad Malodem montem referri recte monet Unger. Sed perperam idem portum illum (v. 538) inter geminum verticem Malodis positum fuisse arbitratur. Immo inter scopulos eum latuisse ex versibus sequentibus apparet.

Stagnum Toni (v. 544) stagnum Castilionense esse de Marca intellexit¹⁾. — *Tononia rupes* (v. 545) cum Mhffio ad montes supra Rhodam (Rosas) se attollentes referenda est. — *Anystus* denique fluvius Tichis (Muga) est²⁾.

V. 548—557. *Cereturum Aucocereturumque*³⁾ et *Sordorum* sedes describuntur. Illi mediterranea tenent, hi in ora inde a Pyrenaeorum montium iugo habitant.

v. 558—561: «in Sordiceni caespitis confinio
«quondam Pyrenae latera civitas ditis laris
«stetisse fertur, hicque Massiliae incolae
«negotiorum saepe versabant vices».

1) A flumine aliquo nomen habere id stagnum cur statuat Unger, non percipio.

2) «Per quae» v. 546 non potest valere «inter stagnum et iugum» ut Unger vult, sed ut v. 492 «per illa» v. 513 «per quas» dictum est.

3) Hudson «Acroceretes», Unger «Ausoceretes» scribi voluit. Melius intactum relinquitur. Cf. Laetanos (Strab. p. 159) cum Lartolaeetibus (Strab. p. 1. l.), Iaitolaeetibus, Eustiaithlaetibus (nummi); Gletes (Herodot.) cum Adogletibus, Icorgletibus, Iscorgletibus (nummi; Zobel de Zangroniz Monatsber. d. Acad. zu Berlin 1881 p. 825).

Unger Christum secutus Ἐμπορίον Massiliensium coloniam hoc loco indicari putat. Avienum enim nomen proprium huius urbis pro appellativo habuisse et verbis «hicque — vices» circumscripsisse. Versum autem 558, qui uno pede redundat, duorum versuum lacinias continere arbitratus ita scribendum esse proponit: «quondam Pyrenae latera [iuxta et insulam alte tumentem] civitas ditis laris» et q. s. Sed Emporiarum mentio ab hoc loco plane aliena est. Quae cum ad Clodianum flumen (Fluvia) sitae essent¹⁾, inter Malodem montem et stagnum Toni exhibendae erant, nullo autem pacto post Pyrenaeos superatos²⁾ commemorari poterant. Accedit quod Emporias in finibus Indicetum fuisse satis constat³⁾, illa contra urbs in Sordorum agro sita esse traditur⁴⁾.

Quae cum ita sint, non est recedendum a sententia priorum interpretum, qui versum 558, «latera» voce ut glossemate eiecit, sic restituerant: «quondam Pyrene civitas ditis laris». Hanc Pyrenen urbem eandem esse atque eam, quam Herodotus II 33 commemorat, in aperto est, alterumque testimonium altero egregie confirmatur. — Quomodo autem illud «latera» in versum irrepsit, duplici modo explicatur. Alii enim lectorem aliquem, cum quid sibi vellet Pyrenae nomen, non intellexeret, «ad Pyrenae latera» superscripsisse putant; partem huius interpretamenti in textum a librario receptum esse. At non «latera», sed «latus» istum hominem scripturum fuisse expectaveris. — Verisimilior Pithoei ratio videtur. Nam cum apud Melam⁵⁾ castelli Laterae mentio fiat in Gallia Narbonensi siti, nescio quem Pyrenen urbem pro Latera habuisse et hoc nomen adscripsisse arbitratur⁶⁾.

In Pyrenen septem dierum cursus esse dicitur «ab columnis Herculis Atlanticoque gurgite et confinio Zephyridis orae». In periplo

1) Ceterum Unger de situ Emporiarum accuratius definiendo optime meritis est. Etenim cum antea eo loco, quo nunc est Castellon de Ampurias, sitae fuisse crederentur, ad flumen, cui hodie nomen est Fluvia, eas stetisse, ubi nunc est vicus Ampurias, egregia disputatione (l. l. p. 261—264) demonstravit.

2) Pyrenaeos transgreditur peripli auctor Sordos commemorans. Nam usque ad Tropaea Pompei in ipso Pyrenaeorum iugo posita Indicetes pertinebant (Strabo p. 156. 160 cf. v. 523).

3) Strab. p. 160. 4) «Confinium» enim vox πλεονάζει apud Avienum, quo fit ut «in Sordiceni caespitis confinio» idem sit atque «in Sordiceno caespite». Cf. descr. orb. 351. 586. 597. 641. 695. 954.

5) II 5. 6) Eodem modo Ruscimonis nomen huic loco adscriptum esse (in antiqua editione?) Pithoeus testatur (apud Wernsdorfium ad l. l.).

haec tria loca quippe haud parum inter se distantia non poterant afferri ¹⁾. A Gadibus septem illos dies computatos fuisse supra suspicati sumus (p. 23; 35).

Post *litus Cyneticum*, de quo quid statuam nescio, et *Roschinum* ²⁾ *annem* (v. 566—567), quem Rhuscinonem (hodie la Tet) esse constat, haec sequuntur, v. 569—574:

«stagnum hic palusque quippe diffuse patet,
«et incolae istam Sordicem cognominant;
«praeterque vasti gurgitis crepulas aquas
«(nam propter amplum marginis laxae ambitum
«ventis tumescit saepe percellentibus)
«stagno hoc ab ipso Sordus amnis effluit».

Perperam Unger ³⁾ stagnum et paludem diversa esse putat. Nam etiamsi illius vocabuli vis latius pateat, ut praeter paludem etiam lacum, annem ⁴⁾, maris sinum ⁵⁾, plurali denique numero omnino aquas significet, tamen hoc loco quid sibi vellet stagnum, si a palude diversum esset, prorsus non intellexeretur ⁶⁾. Atque ἐν δὲ δὲ δὲ quod aiunt, stagni et paludis vocabulis effici et verbum singulari numero positum («patet», quod U. iniuria in «patent» mutari voluit.) et nomen solius paludis allatum demonstrat. Stagnum Leucatae (étang de Leucate) hanc paludem esse iam Petrus de Marca vidit, cui et Mhff et Unger recte assentiuntur. — Pro Sordo autem flumine cum Müllenhoffio Vernodubrum (Agly) habeamus idque olim stagnum Leucatae permeasse putemus necesse est. Neque enim verba «praeter vasti gurgitis crepulas aquas ... Sordus amnis effluit» cum Ungero ita interpretari licet, ut Sordum iuxta vel propter vastum gurgitem (i. e. paludem) effluxisse dicamus. Hoc si dicere voluisset Avienus, cur crepularum paludis *aquarum* mentionem fecisset, non intellexeretur. Immo hunc subesse istis verbis sensum apparet: praeter proprias paludis aquas (fontibus nimirum subministratas) ex ea effluunt aquae Sordo fluvio invectae.

1) Müllenhoff p. 181. 2) Formam ex litteris insignem Theognosti loco defendi C. Müller (ad Ptolem. p. 234) animadvertit. 3) p. 266.

4) Cf. descr. orb. v. 585. «Ilissi Boreas stagno tulit Orithyiam»; or. mar. v. 670 de Rhodano. 5) Cf. v. 519. 697. 6) Sinum maris («meerarm») hoc loco vel propterea significare non potest, quia ex sinu maris amnis effluere nequit (v. 574).

Post lacunam, qua Leucatae promuntorii mentionem excidisse Mhff e v. 598 recte conicit, hi sequuntur versus:

«sinuatur alto et propria per dispendia
«caespes cavatur, repit unda longior,
«molesque multa gurgitis distenditur;
«treis namque in illo maximae stant insulae,
«saxisque duris pelagus interfunditur.
«Nec longe ab isto caespitis rupti sinus
«alter dehiscit insulasque quattuor
«(at priscus usus dixit has omnes piplas)
«ambit profundo».

Sinum tres insulas continentem stagnum, quod hodie étang de Gruissan appellatur, sinum quattuor insularum stagnum esse, cui nomen est étang de Bages et de Sigean, Mhff ¹⁾ optime demonstravit. Atque illarum primam Sanctae Luciae insulam (île de Ste Leucie) esse ostendit, alteram — insulam, quae mons Sancti Martini vocatur (mont St. Martin), tertiam denique — paeninsulam Gruissani (presqu'île de Gruissan), quam olim et ipsam insulam fuisse suspicatur, id quod, ut Unger animadvertit, Petri de Marca descriptione bene confirmatur ²⁾. Quattuor alterius sinus insulas insulam de Planasse et tres insulas des Ouillous esse Mhff item rectissime exposuit.

Quae cum ita sint, summam habet offensionem, quod sinus trium insularum *ante* sinum quattuor insularum commemoratur, cum *post* hunc occurrat ei, qui ab Herculis columnis Massiliam versus progreditur. Quod Mhff ita explicabat, ut illi, quippe qui maiore insularum mole huic praestaret, primum locum concessum esse diceret. Sed argutius hoc excogitatum esse nemo non videt. — Aliam explicandi rationem tractans Unger ³⁾ coniectura ducitur ad suspicandum,

1) p. 185. 2) Operae pretium esse videtur, ipsa egregii viri verba afferre. Petrus de Marca, *Marca Hispanica* (Parisiis 1688) p. 38: «circa Narbonem sunt aliquot insulae, velut insula Licci seu Lecci, hodie Lec. quae mari tundiur ex alio latere stagnis cincta, cuius mentio est in praeceptis Caroli Calvi pro Ecclesia Narbonensi. Est praeterea illic insula Gruissani praecineta stagno, cuius ostia in mare irruunt faciuntque quam Graeci vocant stomalimnam. Ostia illa, maius et minus, gradus Gruissani hodie dicuntur itaque vocantur in veteribus actis. Succedit tertia insula Cauchenae mari et stagno inclusa, quam obiectu parvae molis coercendae aquae Atacis causa constructae paeninsulam effecere Narbonenses». 3) p. 267.

Sanctae Luciae insulam olim e meridiana parte ita cum continenti cohaesisse, ut sinus quattuor insularum nisi per sinum trium insularum ex mari adiri non potuerit. — Sed licet hanc audacem profecto, quippe quae testimoniis probari nequeat¹⁾, coniecturam accipias, quomodo paeninsula illa a peripli auctore insulis adnumerari potuit? Brevitatis, inquit, causa id factum. Egregiam brevitem, qua falsa traduntur! Nonne et brevius et verius erat illam silentio transire, sicut reliquae harum paludum paeninsulae non commemorantur?

Rectum sine dubio Gutschmid vidit, cum sinum quattuor insularum a genuino periplot alienum esse iudicat. Quod maxime verbis «at priscus usus dixit has omnes piplas» probari puto. Iis enim praecedentibus verbis «insulasque quattuor» aliquid opponi cum ex coniunctione «at» usurpata²⁾ et voce «omnes» addita, tum ex verborum collocatione apparet. Quamobrem Hudsoni coniectura cum Mhffio recipienda est, qui pro «piplas» «triplas» scripsit. Verba «has omnes» non solum ad quattuor illas insulas, sed etiam ad tres maiores referenda sunt. Significant igitur insulas, quae in illa sint regione, in periplot (= priscus usus³⁾) $\tau\pi\pi\lambda\acute{\alpha}\varsigma$ dictas esse, quanquam re vera non tres, sed septem sint. Haec aliena manu, i. e. ab interpolatore, ut Gutschmid recte animadvertit, addita esse apparet. Qui cum ad periplot descriptionem vel supplendam vel corrigendam auctore uteretur ab oriente ad occasum progrediente, hoc quoque loco contrarium illi ordinem secutus est.

De *Elesycum* gente eiusque capite *Narbone* (v. 584—586) de *Attago* anni et *Helice* palude (v. 585—587) de *Besara* urbe (v. 588) de *He-*

1) Unger pro testimonio ad Petri Marcae libri p. 30 provocat. At ibi nihil dicitur nisi a Romanis opera exstructa esse «ad coercendam per stagni Rubresi spatia aquam Atacis, quo facillior tutiorque esset navigatio, eamque *secto arenoso aggere, qui stagnum a mari dividit*, in pelagus deducendam». Num arenoso illo aggere *insula S. Luciae* cum continenti antea coniuncta fuerit, ne uno quidem indicatur verbo. De praesenti loci natura de Sauley audire iuvat, cuius de Avieni Ora Maritima disputatio ut ratione ac doctrina caret, ita propter locorum $\chi\alpha\tau\alpha\phi\acute{\epsilon}\rho\alpha$ alicuius est momenti. Revue archéol. 1867 (XV) p. 82: «Nous voici à la Nouvelle; devant nous s'étend vers le nord l'île Sainte-Lucie, dont la pointe nord est fort élevée. Cette île est bornée par le grau de la Nouvelle et l'étang de Sigean au sud, par le grau de la vieille Nouvelle et l'étang de Gruissan au nord, par la mer à l'est, et enfin par l'étang de Sigean à l'ouest».

2) Unger p. 268 n. 68 «at» coniunctionem apud Avienum saepius non oppositioni, sed sermonis continuationi inservire adnotat. Sed hoc loco ipsa $\tau\pi\pi\lambda\acute{\alpha}\varsigma$ ratio sermonem non continuari, sed medium aliquid ei interponi docet.

3) Cf. p. 37.

ledo, Orobi, Thyrio fluminibus (v. 589—593) non habeo quod addam eis, quae a Müllenhoffio et Ungero disputata sunt. — De eis autem, quae sequuntur, neutri plane assentior. Quaeritur enim, quo loco *Setius mons, Fecyi iugum, Oranis* vel *Oranus* (utra forma praefenda sit, non liquet) flumen sita fuerint.

Post *cautem*, cuius nomen excidit, quam tamen promuntorium esse hodie Cap d'Agde dictum apparet, et *Blasconem* insulam (hodie Brescou) *harenosum litus* explicari perhibetur «inter adsurgentium capita iugorum»; succedunt haec v. 604—610:

«Setyus inde mons tumet
«procerus arcem et pinifer, Fecyi iugum
«radice fusa in usque Taurum pertinet;
«Taurum paludem namque gentici vocant
«Orani propinquam flumini, huius alveo
«Hibera tellus atque Ligyes asperi
«intersecantur».

«Adsurgentia iuga», inter quae litus harenosum se extendit, alterum esse montem, ad quem Agde oppidum situm est, alterum esse montem oppido, cui nomen est Cette, propinquum apparet. Huius litoris lacinia Taurum¹⁾ palus (étang de Thau) a mari distinguitur. Iam quaeritur, quae ratio inter illos montes et Setyum montem iugumque Fecyi intercedat. Mhff illum, quem priore loco nominavi, Setyum montem esse putat, alterum Fecyi iugum. Unger²⁾ contra exegetice postulare contendit, ut prius illorum «adsurgentium iugorum» ad montem iam antea commemoratum referatur. Quamobrem montem ad Agde situm haud diversum esse iudicat atque «verticem cautis», cuius v. 597 mentio fit, montem autem Cette urbe insignem Setyum montem esse vult et ad eundem «Fecyi iugum», pro quo «Setyi iugum» scribit, referendum esse censet. Sed ipsa haec mutatio aliquid difficultatis habet, sermonem si spectas. Molestissima enim iteratione «Setyus» mons et «Setyi iugum» componentur. Locis, quibus U. talem nominis repetitionem Avieno sollemnem esse demonstrare vult, nihil probatur. Illis enim sermonis aut perspicuitati (v. 344, 443) aut ornameto (514—515) inservit³⁾; quorum neutrum de hoc loco valet.

1) Traditam formam Unger contra Mhffii coniecturam Tausum scite defendit.

2) p. 273.

3) v. 224, 556, 567, hic non pertinent.

Multo vero graviora haec sunt: v. 608 Ligures ab Iberibus Orani flumine separari dicuntur. Unger enim sententia, qui verba «huius alveo» ad Taurum paludem refert, complures ob causas reiicienda est. Quomodo enim procera palude et in litore maris ita sita, ut introitus non pertineat, populi determinari, atque adeo quomodo eius «alveo» regiones intersecari possint, non intellegitur. Accedit quod alvei vox nisi de fluminibus non usurpatur, id quod ipse Unger concedit¹⁾.

Ut igitur hoc loco ab Orani flumine ita v. 621 «Secyena ab arce» Ligures habitare perhibentur. Qua re hanc laud procul ab illo abesse apparet. Atqui monti, ad quem Certe oppidum situm est, nullum alicuius momenti propinquum est flumen. Contra monti Agathensi Arauris (Hérault) amnis satis amplius proximus est. Ad quem iam C. Müller²⁾, cui et ipse Unger³⁾ assentitur. Oranum flumen rettulerat propter v. 607, quo Taurum palus Orani propinqua esse dicitur⁴⁾. Sequitur Setium montem vel Secyenam arcem cum Müllenhoffio pro monte d'Agde habendum. Fecyi iugum ab eo diversum et ad montem de Certe referendum esse. Quae sententia eo confirmatur, quod mons Agathensis apud Strabonem⁵⁾ et Ptolemaeum⁶⁾ Σήτιος ὄρος audit. Unde apud Avienum v. 604 «Setius mons», v. 622 «Setiena ab arce» cum Wernsdorfio scribendum esse colligitur.

Hunc hoc loco ordinem sequitur periplus: primum loca describuntur, deinde de gentibus agitur, postremo urbes afferuntur. Quamobrem oppida, quae v. 610 sqq. exhibentur, non inde a Fecyi iugo, ut Unger vult, sed ab Orani flumine orientem versus sita fuisse apparet. *Polygium* igitur cum Müllenhoffio eo collocari potest loco, quo postea Agatha Massiliensium colonia fuit.

De *Rhodani cursu* (v. 625—678) eis accedo, quae Unger disputavit, duos si exceperis locos.

V. 626—629 Avienus qua ratione Rhodani cursum descripturus sit, praemittit:

1) I. I. p. 274. 2) Philolog. 1873 p. 119. — In eandem sententiam Mhff quoque incidit, sed ipse eam destituit argumento permotus, cuius sensum me non percipere fateor (p. 191 n. «warum wird dann das étang de Tau zwischen den fluss und das Fecyi iugum und nicht zwischen die beiden höhen, den Setius mons und das iugum Fecyi gesetzt? At illud nusquam fit!). 3) Cuius tamen coniectura (Aurari = Arauri) vix cuiusquam feret plausum. 4) Eiusdem mentionem iam in eis exstitisse versibus, qui post v. 593 exciderunt, Müller et Unger recte statuunt. 5) Strab. p. 181. 6) Ptol. II 10, 21.

«Quippe amnis ortum, gurgitis lapsum vagi,
«quas iste gentes lambat unda fluminis,
«quantoque manet incolis compendio,
«et ostiorum fabimur divortia».

«Amnis ortus» et «lapis» v. 634—640 describuntur: gentes adiacentes 664—669 enumerantur; de ostiis 674—678 agitur. Ad cursu «compendium» v. 669—670: «panditur porro in decem flexus¹⁾ recursu gurgitum» referendos esse sequitur. Atqui de compendio in his nihil profertur. Quamobrem Unger nonnulla hoc loco excidisse suspicatur, quibus quid incolae Rhodani cursu lucrati essent, expositum fuerit. Sed et ipsa sententia friget, et lacuna parum probabiliter statuitur, et verbum «recursu» repugnare videtur. Equidem v. 669—670 intactos relinquendos, versu autem 628 pro «compendio» «dispendio» scribendum esse censeo. Cf. 575: «propria per dispendia caespes cavatur», orb. deser.: «latus omne soli procul in dispendia cedit litoris». — Mart. epigr. IX 99, 5: «longa dispendia viarum». — Cum «incolis» dativo supervacue addito cf. v. 95; 218; 232; 333; 570.

De versibus 676—677 Unger quietus tacet; ego magnopere aestuo. Rhodanus Accione ex lacu, quem haud procul ab ostio fecit, quinque oribus evolvi dicitur «Atlanticas in gurgites, nostrum in mare | et occidentem contuens». His mare mediterraneum utpote oceani Atlantici sinum significari Mhff²⁾ vidit. Sed cur in mare mediterraneum Rhodanum effluere diserte indicatur, cum per se contentaneum id sit? quid sibi vult «et» particula addita? quomodo Rhodanus ex lacu Accione egressus occidentem contueri dici potest? Hoc de uno tantum ostio, quod os Hispaniense appellabatur, valere Mhff recte animadvertit. Quamobrem cum verba «Atlanticos in gurgites, nostrum in mare» et «occi-

1) Ed. Ven. «vexis». Sed Opitii coniecturam «flexus» veram esse «recursu gurgitum» verbis demonstratur. (Horum verborum explicationem ab Ungero prolatam non satis capio: «in wiederkehrender, sich stets erneuernder, flussströmung»). Cf. etiam locum Plinianum ab Ungero allatum: «Lydia perfusa flexuosis Maeandri *recursibus*».

2) p. 198 cf. supra p. 22. — Cum syntaxi cf. v. 398: «Hyrcana rursus unda, (aspium mare) et v. 399: «Salum Indicorum, terga fluctus Persici». — Wernsdorf (ad h. l. et Exc. II) cui C. Müller adstipulatur, Avienum eandem atque Apollonium Rhodium (IV 566 sqq.) sententiam sequi putat, ex qua Rhodanus tribus brachiis, altero in oceanum, altero ad sinum Adriaticum, tertio in mare Sardoum deferri credebatur. Sed haec explicatio vel propter grammaticam rationem (propter «et» particulam additam) stare non postest.

dentem contuens», ut comparia atque aequa, «et» particula coniungantur, illis ostium ad orientem vergens, quod os Massalioticum audiebat, indicari expectaveris.

Quod v. 679—681 *Thelina* Arelas esse dicitur, rectius cum Ungero ad Avienum quam cum Mihffio et Gutschmidio ad interpolatorem referri puto. Namque eam redolet ignorantiam, quae Avieni sit propria. Cuius aetate cum Arelas celeberrima totius Galliae esset urbs, habuit profecto cur eius mentionem desideraret.

De reliquis non habeo quod hoc loco proferam.

Quoniam quae esset ratio «Orac Maritimae» Avienianae, quae summa locorum ea descriptorum, qua denique arte vetus periplus e reliqua descriptione enucleandus esse videretur exposuimus, iam ad rem, quae nobis summa proposita est, accingamur, et quid illo periplo ad Massiliae historiam cognoscendam proficiatur, inquiramus. Quod tamen ut recte fiat, primum quo tempore et a quo auctore compositus sit, videndum est.

Müllenhoffii sententia, qui periplum illum saeculo sexto ab homine Phoenicio compositum et ineunte saeculo quinto in Graecum sermonem conversum esse putabat, a Gutschmidio Ungero aliis satis refutata est. — Ipsius Gutschmidii sententia argumentatione nititur non prorsus necessaria. Etenim cum nonnulla locorum gentiumque nomina et periplo et Hecataei, quae aetatem tulerunt, fragmentis propria sint, illum Hecataei temporibus conscriptum esse suspicatur. Quod argumentum cum per se non multum valere in aperto sit, eo quoque imminuitur eius vis, quod periplus etiam cum aliis V et IV saeculorum scriptoribus, velut Herodoto, Herodoro, Theopompo Ephoro, complura habet communia.

Rectius Unger¹⁾ terminum, ante quem conscriptus esset periplus, ex eis repetivit, quae de Iberum sedibus ab antiquis scriptoribus traduntur. Prisca enim aetate Iberes usque ad Rhodanum pertinuisse dicuntur: Strab. p. 166: Ἰβηρίαν ὑπὸ ... τῶν προτέρων καλεῖσθαι (λέγουσι) πᾶσαν τὴν ἐξω τοῦ Ῥοδανοῦ. Aeschylus id aetate fuisse ex Plinii loco colligitur; XXXVII 32 «Aeschylus in Iberia hoc est in Hispania Eridanum esse dixit eundemque appellari Rhodanum». — Sed Ligures, qui Aeschylus aetate a Rhodano ad orientem habitaverant²⁾, occiduum versus progredientes illos paulatim protrudebant. A Scylace

1) Philol. Suppl. IV p. 196.

2) Cf. p. 18.

enim, qui periplum anno 347 a. Chr. composuit, inde a Pyrenaeis montibus Αἴγυος καὶ Ἰβηρος μυγᾶδες oram maritimam tenere dicuntur, Ephori vero aetate Ligures soli regionem inter Pyrenaeos et Rhodanum interpositam incolebant¹⁾. In Avieni autem periplo Setio monte et Orani fluvio Iberum fines a Liguribus disternari vidimus²⁾. Recte igitur Unger cum aliquanto post Aeschylum conscriptum esse statuit.

Accuratius peripli aetatem definire studet Unger ex eis, quae de Carthaginiensium et Massiliensium in Hispania rebus statuit. Carthaginienses enim, quorum coloniae in periplo commemorantur³⁾, ex eunte demum saeculo quinto Hispaniam obtinuisse putat. Quam sententiam falsam esse ex eis, quae supra disputavimus⁴⁾, apparet. De Massiliensium autem rebus periplum cum Scylace congruere contendit, quippe qui solas Emporias eis tribuat. At Emporiam mentionem falso ab Ungero in periplum illatam esse supra exposuimus⁵⁾, et longe aliud, atque Unger arbitratur, de Massiliensium rebus ex periplo colligendum esse statim demonstrabimus.

Neque etiam quae Unger ex auctorum ab Avieno laudatorum temporibus ad peripli aetatem definiendam effici vult, comprobare possum. In exordio enim poematis Avienus se in «Taurici Ponti situ» explicando Sallustium expressisse testatus haec adiungit, v. 36 sqq.:

«ad eius igitur inclutam
«descriptionem, qua locorum formulam
«imaginemque expressor efficax stili
«et veritatis paene in obtutus dedit,
«lepore linguae, multa rerum iunximus
«ex plurimorum sumpta commentariis.
«Hecataeus istic quippe erit Milesius»,

et praeter Hecatacum enumerat Hellanicum Lesbium, Phileam Atheniensem, Scylacem Caryandaeum, Pausimachum Samium, Damastem Sigeum, Bacorum Rhodium, Euctemonem Atheniensem, Cleonem Siculum, Herodotum Thurium, Thucydidem Atheniensem. Unger hos scriptores non ab ipso Avieno adhibitos esse haud iniuria statuens in vetere periplo laudatos fuisse arbitratur; quem propterea paulo post Thucydidem, recentissimum illorum, compositum esse concludit. — At enim scriptorem ineuntis saeculi quarti tanta cura auctores, quibus

1) Cf. p. 18.
5) 55.

2) Cf. p. 60.

3) Cf. p. 42. 45.

4) Cf. p. 13.

usus esset, indicavisse ab omni probabilitate abhorret. Conferas quaeso quemadmodum Herodotus Hecataeo, Thucydides Herodoto et logographis utatur, et qua ratione uterque auctores suos impugnet. Accedit quod ad Ponti Euxini descriptionem explendam illis auctoribus se usum esse testatur Avienus. Ad ea, quae periplo contineantur, illis enumeratis orationem convertit. v. 51 sqq:

«hic porro habebis, pars mei cordis Probe,
«quidquid per aequor insularum attollitur.» et q. s.

Sed suo iure Unger ab Avieno illos inspectos et excerptos esse negat ¹⁾. — A quonam igitur hoc factum esse credamus?

Cohaeret haec quaestio cum altera, ut quam late patuerit peripli descriptio, seiscatur. Atque Müllenhoff quidem Avieni opus duabus partibus inter se non cohaerentibus compositum fuisse censet, quibus extremae eaeque disiunctissimae Europae partes, Pontus nempe Euxinus secundum Sallustium, ora maritima ab Oestrymndibus usque ad Massiliam secundum periplum, descriptae fuerint. Cui Gutschmid tale carminis argumentum tam deforme atque insulsum videri opposuit, ut homini sanae mentis imputari nequiret. Cum hoc Gutschmidii iudicio quin consentiam, facere non possum. Tamen in Mhffii quoque sententia aliquid veri inesse arbitror propter extrema carminis verba:

«si qua prisca te iuvat
«haec in novella nominum deducere».

Quae a Mhffio ²⁾ sine dubio recte hunc in modum explicantur: «mit dem letzten satze wollte Avien sicherlich nicht, wie Wernsdorf meinte, den entschluss ankündigen, nun die vielen bisher erwähnten verschollenen alten namen in neue gebräuchliche umzusetzen — es wäre das ein seltsames unternehmen gewesen, das ihn genötigt hätte, den ganzen, eben beendigten weg noch einmal zurückzulegen — im gegenteil sollten sie eine zumutung der art, die er von seinem jungen freunde wohl erwarten konnte, zurückweisen

1) Eis enim, quae U. l. l. p. 200—205 de hac re disputavit totum me addico, eo excepto argumento, quod ex «plurimorum auctorum» «plerorumque» etc. mentione repetit. His enim ad interpolatorem respicere Avienum supra ostendimus.

2) p. 201.

und diesem, falls ihn darnach gelüstete, anheimgaben, es selbst damit zu versuchen».

Ex illis igitur verbis hoc loco aliquod descriptionis incisum fuisse, et Avienum, cum hucusque prisca quaedam et obsoleta, ut opinabatur, dedisset, in eis, quae sequebantur, alios auctores adhibuisse colligitur.

Atque Massiliam peripli terminum et quasi *σχοπὸν*, quo tenderet, fuisse, tota descriptionis ratio demonstrat. Quo propius enim ad hanc urbem accedit *περιήγησις*, eo plenior atque accuratior fit descriptio.

Quid quod in ipsis Avieni verbis aliquod indicium illius rei exstat. Hunc enim in modum Massiliae mentionem infert:

«gens hinc Nearchi Bergineque civitas,
«Salyes atroces, oppidum Mastrabalae
«priscum paludis, terga celsum prominens,
«quod incolentes Cecylistrum vocant,
«Massilia et ipsa ¹⁾ est».

Neque denique forte fortuna factum esse credo, ut a typographo Venetam illam excudente post Massiliae potissimum mentionem finis operi imponeretur. Immo Avienum eam descriptionis partem, utpote ex se ipsa aptam et a reliqua discretam, proprio libro complexum fuisse, et a typographo nonnullos tantum in libri fine versus, ad legendum, ut fere fit, difficiles, omissos esse putaverim.

Sed eam orae maritimae partem, quae inter Massiliam et Pontum Euxinum interposita est, silentio se transiisse neutiquam significat Avienus. Immo post v. 51—67, qui ad totam maris mediterranei oram referuntur, terminum laboris sui hunc fore praedicat,

«Scythicum ut profundum et aequor Euxini soli,
«et si quae in illo marmore insulae tument,
«edisserantur».

«Reliqua» autem, de quibus ad «Descriptionem Orbis» lectorem remittit, ad Asiae et Africae oram reliquumque orbem spectare Gutschmid animadvertit.

1) Wernsdorfii explicationem: «sic loquitur eminentem nobilissimae urbis claritatem significans» non sufficere in propatulo est.

Quid igitur statuamus? Quomodo Müllenhoffii et Gutschmidii sententias, quarum utramque aliqua ex parte iustam esse intellexerimus, consociemus?

Ego quidem Avienum orae quoque inter Massiliam et Pontum Euxinum positae descriptionem dedisse neque tamen periplum illum veterem, sed alios auctores secutum esse arbitror. Hic Hecataeum, hic Hellanicum, hic reliquos fuisse puto, qui v. 42 sqq. recensentur, verumtamen non ab ipso Avieno excerptos, sed a nescio quo epitomatore antiquissimarum rerum geographicarum studioso in breve corpusculum ante illum coactos ¹⁾.

Atque eadem epitoma Avienus ad Sallustii historiam explendam usus est; ex eadem autem nonnulla periplo quoque admixta esse Euctemon (v. 337. 350) Damastes (v. 372) Scylax (v. 872) Phileas (v. 685) laudati demonstrant. Sed haec non ab Avieno addita esse videntur; immo totum periplum in illam syllogam receptum fuisse, et ab eo, qui hanc confecerit, istos Euctemonis Scylacis Damastae Phileae locos inspersos esse puto. Hanc enim illius syllogae rationem fuisse suspicari licet, ut unius alicuius auctoris descriptione pro fundamento substituta, quae reliqui prodiderant variarum, ut ita dicam, lectionum instar adnotata fuerint. — Atque cum Massiliam usque pro primario fonte fuisset periplus, illo finito alius potissimum auctor exprimebatur.

Hanc de vetustissimorum geographorum sive sylloga sive synopsis ab Avieno adhibita ὑπόθεσις si comprobaveris, etiam qua re ductus sit Avienus, ut Ponti Euxini descriptioni orae maritimae periegesin adderet, aliqua saltem ex parte explicari videbis. Desumpsit hoc ipsum quoque ex sylloga illa, cuius de Ponto Euxino parte ad Sallustii descriptionem supplendam usus est.

Sed sive hoc, quo ego conabar, sive alio modo difficultates illas tollere studueris, ex auctoribus ab Avieno enumeratis periplum post Thucydidem conscriptum esse colligi non posse mihi largitum iri confido.

Ut igitur hac re nihil efficitur ad peripli actatē definiendam, ita ex eis, quae supra ²⁾ de Gallorum in Galliam, qua meridiem spectat, migratione disputavimus, certum repetitur argumentum. Illam enim post periplum compositum factam esse apparet. In quo cum non solum ora Hispaniae et Galliae, qua mari mediterraneo alluuntur, accura-

1) Simili prorsus modo ea, quae apud Ephorum Timaeum alios de terrarum situ inveniebantur, in unam orae maritimae descriptionem redacta sunt, quae Scymno Chio vulgo tribuitur.

2) Cf. p. 15 sqq.

tissime describatur, sed etiam gentes Rhodano flumini adjacentes enumerentur ¹⁾, Gallorum nulla fit mentio. Immo usque ad Oranim flumen Iberes, inde Ligures habitare dicuntur ²⁾. — Apparet igitur Gallorum in meridionalem Galliam adventum pro termino, ante quem conscriptus sit periplus, habendum esse.

Haec de peripli actate ostendisse in praesens sufficiat. Quae ex eo de Massiliensium rebus colligantur, cum accuratius perspexerimus, etiam angustioribus finibus illam circumscribere licebit.

Restat, ut quae de ipso peripli auctore erui posse videantur, exponamus. Ionica eum dialecto usum esse Mhff forma «Massieni», quam v. 422 usurpat, cum Hecataei «Μασιτινοί», Herodori «Μασιτινοί» et Theopompi «Μασιτινός», Polybii «Μασιτινοί» collata evicit. Alterum Ionismi indicium Gutschmid in eo positum esse putat, quod v. 108 Ἰέρνη in Ἰερή abierit (Av. «Sacrā»). Huc etiam Cartare nomen (v. 255) spectat. Denique adiectiva quoque in — γνός exeuntia (v. 568: «Sordicenae glebae», v. 622: «Setiena ab arce») Ionicam produnt dialectum ³⁾. — Ionem et ipsum peripli auctorem fuisse inde non necessario colligitur. Poterat enim, id quod saepius factum esse constat, in dialecto quoque eligenda exempla eorum sequi, qui ante cum periplos composuerant. Quod tamen propterea parum habet verisimilitudinis, quia non ad artem et praecepta revocatus, sed ad nautarum mercatorumque usum comparatus fuisse videtur.

Ipsam enim initium peripli, quippe cum ab insulis, stannum unde proveniebat, exordiat, mercandi consilium eius auctorem secutum esse ostendit. Ad nautarum porro usum locorum intervalla dierum, quibus esset opus ad navigandum, numero appposito

1) v. 664 sqq.

2) Cf. p. 60.

3) Etiam ethnica in — γνός exeuntia non occurrunt nisi in regionibus ab Ionibus frequentatis, ut in Asia terrisque Ponto Euxino adjacentibus ita in Hispania Galliaque, hic Massiliensium, illic Milesiorum Phocaeensium aliorum oribus formata. Cf. Steph. Byz. p. 191, 22 Γάζαλα ... ἔστι καὶ χώρα Ἀραβίας ... καὶ τὸ ἔθνη τὸν Γεβαληνός, ὡς Δαυηνός, Ἀδαρηνός, τῷ τύπῳ τῶν ἐγχωρίων. — p. 5, 8: Ἀβασσηνοί. ἔθνος Ἀραβίας ... ὁ τύπος ὁξὺς καὶ ἐπιχώριος τοῖς Ἀραβίν, ὡς Μηδαβηνοί, Ὀβοδηνοί, Ἀδρινηνοί, ἀλλὰ καὶ τοῖς Ἀσιανοῖς ἄπαντι, ὡς Ἀπολλωνίος ὁ τεχνικός ἐν τῷ περὶ παρωνύμων φησὶ «δι' ἔθους εἰσὶ ταῦτα τοῖς ἐπὶ τῆς Ἀσίας κατοικοῦσιν, ἀλλότρια δὲ τῶν Εὐρωπαίων. οὐ γὰρ ἀπὸ πόλεως ἢ δήμου κατὰ τοῦτον ὀνόμασται τὸν τύπον». Hoc non satis accurate ab Apollonio animadversum esse apparet. In Hispania enim habes Cilbicenos Cilenos Celcienos (apud Herodorum enim Κελκινηνοί pro Κελκιανοί scr.) Massienos alios. Cf. etiam Steph. Byz. p. 323, 3: Ἰβαῖτοι οἱ καὶ Ἰβηνοί, ἔθνος Κελτικῆς. Ἰβηνοί δ' εἰσὶ καὶ Λυδίας, οἱ καὶ Ἰζονίται λεγόνται. Etiam Τυρσηνοί Phocaeensium oribus formati huc referendi sunt.

indicantur. — Gravissimum vero est, quod nulla Phoenicum Carthaginiensium Libyphoenicum urbs nominatim affertur. Quid quod ipsae Gades silentio transeuntur ¹⁾. Orae ab illis habitatae paucis verbis in universum significantur:

- v. 375: ultro has columnas propter Europae latus
«vicos et urbes incolae Carthaginis
«tenuere quondam.
v. 438: «porro in illo litore
«stetere crebrae civitates antea,
«Phoenixque multus habuit hos pridem locos»
v. 559: «ista Phoenices prius
«loca incolebant.
v. 447: «porro ante et urbes hic stetere plurimae,
«populique multi concelebrarunt locos» ²⁾.

Carthaginienses, qui paulo ante a Massiliensibus devicti fuerant ³⁾, eorumque colonos (Libyphoenices) et clientes (Phoenices ante Carthaginienses huc transvectos) Graeco nomini infestissimos fuisse haud audaci assequi licet coniectura. Ob hanc ipsam causam urbes eorum, quippe quae a Graecis hominibus adiri non possent, a peripli auctore omissas esse patet. — Hunc igitur non terrarum cognoscendarum causa, ut Hecataeum, opus suum composuisse, sed mercatorum maxime atque nautarum usum spectavisse apparet.

Atqui post pugnam Alaliensem nullos Graecorum Galliae aut Hispaniae litora commercii causa frequentavisse praeter Massilienses pro certo statui licet. Solius igitur Massiliensis hominis talem descriptionem conficere intererat.

Quinto et quarto saeculis regionum trans fretum Gaditanum sitarum in ipsa Graecia nullam habebant cognitionem. Herodotus quidem nihil certi de eis se comperire potuisse testatur, quanquam data opera hoc inquisivisset ⁴⁾. Scylax autem trans columnas Herculis nihil novit nisi limum et vada. Credisne hanc ignoratiam durare potuisse post peripli descriptionem in ipsa Graecia vulgatam? Igitur hac quoque re per-movemur, ut periplum a Massiliensi conscriptum esse putemus.

1) Cf. p. 42. 2) Per hos tractus quin fuerint illae urbes, quae ex Hecataeo afferuntur, Κολάθη Σόλις Σίξος etc. dubium esse nequit.

3) Cf. p. 12 sqq. 4) Hdt. III 115: τοῦτο δὲ οὐδενὸς αὐτόπτεω γενομένου οὐ δύναμαι ἀκούσαι, τοῦτο μελετῶν ὅπως θάλασσα ἐστὶ τὰ ἐπέκεινα τῆς Εὐρώπης. Cf. IV 185.

Sed iam vide sis, quam bene hoc congruat cum eo, quod peripli descriptionem Massiliam usque pertinuisse disputavimus.

Quae cum ita sint, unicuique illud argumentum, quo nixi periplum ab homine Massiliensi conscriptum esse negant, amplius obtineri nequit. Descriptionem enim Massiliae urbis, quae v. 694—702 continetur, ab eius civi subiungi non potuisse contendunt ¹⁾. Sed notissimus erat Massiliae situs et a permultis describitur auctoribus ²⁾. Quamobrem ab Avieno illa addita esse prona est suspicio ³⁾.

His ita expositis ad summam quaestionem, quae nobis tractanda est, redeamus, et quid e Massaliotico illo periplot de Massiliensium cognoscatur rebus, videamus.

Si locorum nomina per oram inde ab Herculis columnis usque ad Rhodanum perlustratus eris, haud pauca non solum ad Graecae linguae usum accommodata, sed ipso Graecorum ingenio excogitata, ipso Graecorum ore formata esse videbis. Quod ut melius perspiciatur, sub uno conspectu illa ponamus.

Haec igitur a Rhodano occasum et meridiem versus procedenti Graecae occurrunt originis nomina:

1) v. 611. *Polygium* civitas. Huius urbis nomen compositum esse apparet ex πολυ- et γίον = ἵον ⁴⁾. Πολύγιος cognomen Mercurio fuisse Pausanias ⁵⁾ testis est. Polygium igitur (sc. ἐμπόριον) latine Florida (sc. colonia) dici potest. Qua cum appellatione haud inepte comparaveris vetustum Trallium urbis nomen, quod est Πολυάνθεια ⁶⁾.

2) v. 612. *Naustolos* ⁷⁾ oppidum. Conferri potest Ναυσταθμός, quod nomen Phocaeae urbis portui erat.

3) v. 598 eminens *Candidum* ab Avieno ex λευκή ἀκτὴ conversum esse apparet. Graecum nomen etiam hodie tenet illud promuntorium, cum cap de Leucate appellatur.

4) v. 588. *Helice* palus. Hoc nomen ab ἐλίσσειν verbo derivatum esse quilibet concedat. Significat igitur λίμνην εἰλίσσουσαν ὕδωρ κύκλιον, ut

1) Mhff p. 202. 2) Mhff p. 201. 3) Si pro ratis erunt, quae de peripli origine Massiliensi disputavimus, etiam locus v. 676—677, quem suspensum supra (p. 61) reliquimus, explanari potest. In periplot enim Rhodanum uno ore εἰς τὴν θάλασσαν τὴν κατ' ἡμᾶς (sc. Massilienses) immitti vel tale quid dictum fuisse suspicor. Avienus autem mare nostrum vel mediterraneum his significari putavit.

4) Hesych. γίον· ἄνθη. Cf. Curtium Grdzge d. griech. Etym. ⁴ p. 391. 5) II 31, 10. 6) Steph. Byz. s. v. Τράλλεις. 7) Ex certa Wernsdorfii coniectura pro eo, quod in ed. Ven. corrupte legitur Naustalo.

Euripidis ¹⁾ utar verbis. Ab ἐλίσσειν etiam sidus illud Helicen appellatum esse constat. Recte quoque in comparationem vocaveris Ἐλίκην Achaeae urbem ²⁾ et eiusdem nominis Thessaliae urbem ³⁾.

5) v. 547. *Anystus* amnis; ἀνυστός ab ἀνύειν verbo derivatum = qui (vado) transiri potest.

6) 527. *Cypsela* civitas. Cistae nomen a Graecis saepius urbibus inditum esse constat. Κύψελα Thraciae urbs a Ptolemaeo ⁴⁾ aliisque, Arcadiae eiusdem nominis oppidum a Thucydide ⁵⁾ commemoratur. Apameae denique Phrygiae urbi cognomen Κιβωτός erat ⁶⁾.

7) v. 514. *Callipolis* urbs.

8) v. 535. *Malodes* mons = Μαλῶδες ὄρος. Terminatio — ὠδης — ὠδες etiam hoc nomen Graecae originis esse demonstrat.

9) v. 505. *Oleum* flumen conversum esse apparet ex Ἐλαιον vel Ἐλαιος ποταμός. Ἐλαιος, ἐμπόριον καὶ ποταμός apud Arrianum et alios occurrit ⁷⁾. Sed Avienus vim huius nominis non satis perspexisse videtur. Ἐλαιος enim, si Curtium ⁸⁾ audis, sicut Ἐλείη Ἡλίας ab ἔλος (= palus) derivandum est.

10) v. 496. *Hylactes* urbs. Hoc nomen ex ὕλη et ἀκτὴ compositum esse patet.

11) v. 490. *Chersonnesus* urbs.

12) v. 476. *Hemeroscopium* = Ἡμεροσκοπεῖον.

13) v. 456. *Theodorus* amnis.

14) v. 453. *Strongyle* insula.

15) v. 434 sqq. Πεύκη vel Πευκούς.

16) v. 424. sinus *Calacticus* ⁹⁾.

17) v. 419. *Chrysus* amnis = χρυσοῦς ποταμός.

Ex hac longa Graecorum nominum serie Graecos i. e. Massilienses illam oram peripli actate celebravisse et mercaturam per totum litoris tractum usque ad Herculis columnas exercuisse colligitur. — Sed ipsius peripli hac de re habes testimonium, quippe cum de Pyrene urbe haec perhibeantur v. 559 sq.:

«hicque Massiliae incolae

«negotiorum saepe versabant vices».

Verum etiam longius progredi licet.

1) Iph. Taur. 1103. 2) Strab. p. 384. 3) Strab. p. 385.
4) III 11, 13. 5) V 33. 6) Plin. n. h. V § 106. 7) per. Pont.
Eux. 13, 2. Anon. per. Pont. Eux. 9. 8) Grdzge ¹ p. 362. 9) Cf. supra p. 46.

Antiqui enim, quippe cum neque artem navalem perfectam haberent, et itinera infesta essent, in terris remotioribus ac barbaris continuam non exercebant mercaturam nisi stationibus conditis horreis positis coloniis constitutis. Quid igitur? Reluctaberisne urbes Graeco appellatas nomine, quales sunt Πολύγιον Νάυστολος Καλλιπόλις Κυψέλη Χερσόνησος Ἡμεροσκοπεῖον Massiliensibus attribuenti? Quae etiamsi non omnes ab illis conditae et habitatae fuerint, tamen illos mansiones et horrea in eis habuisse perquam verisimile est. — Sed certioribus argumentis quae posui confirmare possum.

In ostio enim Rhodani Avienus v. 680 urbem fuisse refert:

«Thelinc vocata sub priore saeculo

«Graio incolente».

Habes igitur ipsius peripli testimonium, quo eius aetate Graecorum i. e. Massiliensium urbem in hac ora fuisse demonstratur. Duas autem alias urbes in periplo commemoratas Massiliensium fuisse colonias aliunde constat. Hemeroscopium ¹⁾ enim Artemidorus ²⁾, Maenacem ³⁾ Ephorus ⁴⁾ Massiliensium fuisse urbes tradiderant. Quae cum maximo terrarum spatio ab ipsa Massilia remotae essent, non solae esse poterant Massiliensium per illam oram coloniae. Etiamsi igitur nullo urbs Graeco nomine insignis in periplo commemoraretur, tamen etiam alias Massiliensium colonias vel stationes ibi exstitisse unusquisque concluderet.

Sed iam quaeris, quomodo factum sit, ut nulla harum urbium in periplo aperte Massiliensibus attribueretur. Hoc facile inde explicatur, quod ad ipsorum Massiliensium usum confectus est. Auctor enim eos, qui periplo essent usuri, non ignoraturos esse sciebat, quae Massiliensium essent coloniae.

Victoria igitur de Carthaginiensibus reportata quomodo Massilienses usi sint, ex periplo cognoscimus. Nam illa demum eis patefactam esse Hispaniam cum per se sit consentaneum (neque enim eos a Carthaginiensibus ad eam sponte oram, a qua postea ipsi Romani, horum socii, arcebantur, admissos esse verisimile est), tum Iustini ⁵⁾ testimonio demonstratur, qui Massilienses post Carthaginienses devictos cum Hispanis «amicitiam iunxisse» tradit. — Quod si tenes, duarum rerum tempora accuratius definire licet. Nam cum ex longa illa

1) v. 474. 2) Steph. Byz. s. v.; Strab. p. 169. 3) v. 425.
4) Seymn. v. 146. Cf. Strab. p. 156. 5) Iust. XLIII 5, 3.

nominum Graecorum serie Massilienses peripli aetate iam per sat magnum temporis spatium oram Hispaniensem tenuisse appareat, et Punica illa bella haud ita multo post Carthaginiensium apud Himeram. Etruscorum apud Cumas cladem ¹⁾ gesta fuisse, et periplus non multo ante Gallorum migrationem confectum esse statuamus necesse est.

Pace igitur, quam a Massiliensibus acceperunt, Carthaginienses tota Hispaniae ora usque ad Herculis columnas illis cedere sunt co-acti. Per hunc litoris tractum, imprimis vero ad promuntorium Saturni et ad Maenacam urbem, piscatus summopere florebat ²⁾, et ob rem piscariam, «captis piscatorum navibus», illud bellum ortum esse Instinus tradit.

Ut autem Herculis columnas pro termino Carthaginiensium et Massiliensium habeam imperii, et nominibus illis Graecis, quae usque ad illas maxime inveniuntur, et eo commoveor, quod trans columnas nulla urbs nominatim affertur. — Maxime vero versibus 375 sqq. impellor:

«ultra has columnas propter Europae latus
«vicos et urbes incolae Carthaginis
«tenere quondam».

Nam cum ultra columnas Herculis imperium tenere Carthaginienses diserte indicetur, oram eis columnas positam eorum dicionis non fuisse peripli aetate necessarie efficitur.

Quoniam igitur ex pacis a Massiliensibus Poenis datae conditionibus tota Hispaniae ora, qua mari mediterraneo alluitur, illorum facta esse videtur, re vera tamen imperii vel, ut cautius agam, parapl ³⁾ eorum continuatio per nonnullos litoris tractus Phoenicum et Libyphoenicum urbibus interrompebatur. Quorum illi Carthaginiensium vel socii vel clientes, hi coloni cum antea fuissent, etiam ora, in qua urbes eorum sitae erant, Massiliensibus subiecta his obsistere perrexisse videntur, id quod inde concludendum esse supra arbitrati sumus, quod peripli auctor nullam eorum urbium nominatim affert, sed tractus ab eis habitatos quasi anxie praeternavigans in universum tantum describit.

Ex Avieni igitur periplo Massiliensium res circiter annum 400 a. Chr. tantopere floruisse cognoscimus, quantopere neque antea neque

1) Cf. supra p. 14.

2) Strab. p. 156. 159.

3) Strab. p. 202. ὁ Μασσα-

λιωτικός παράπλους.

postea unquam. Nullum enim alio tempore ὁ Μασσαλιωτικός παράπλους tam late pertinuit.

Sed vel plura ex eo de Massiliensium rebus discere licebit, si cum cum periplus, qui sub Scylacis et Scymni feruntur nominibus, contuleris. Quorum illum anno 347 a. Chr. conscriptum esse Unger egregia disputatione ¹⁾ evicit; quanquam factum esse posse non negat, ut ea pars, qua Hispaniae et Galliae describitur ora, e fontibus nonnullis annis vetustioribus depromeretur. Scymnum autem, qui fertur, in Hispania Galliaque describendis Ephorum secutum esse C. Müller ²⁾ demonstravit ³⁾. Quo fit, ut Scymni descriptio cum Ephorum historias suas post annum 334 a. Chr. ⁴⁾ composuisse constet, ad eum pertineat rerum statum, qui 15—20 annis post res a Scylace descriptas fuit.

Si igitur Scylacis descriptionem cum Avieni comparaveris, magnum inter eas discrimen, quatenus ad Massiliensium spectent res, intercedere videbis. Nam neque Theline Hemeroscopium Maenace, quas Massiliensium fuisse colonias constat, neque reliquae urbes Graecis insignes nominibus, quas item Massiliensibus attribuendas esse suspicati sumus, a Scylace commemorantur. — Dicat quispiam forte eas omissas esse. At quam accuratissime Graecorum urbes inter barbaras gentes positae ab eo recenseri solent, id quod in Italiae potissimum et Ponti descriptione animadverti licet.

1) Philolog. XXIII 29 sqq.

2) G. G. M. I 199 sqq.

3) Unger (Philol. Suppl. IV 197 n. 8) Pseudo-Scymnum in Galliae inde a Pyrenaeis montibus ora describenda alium scriptorem atque in Hispaniae periegesi secutum esse putat, quia v. 201 a Pyrenaeis Ligures habitare dicantur, contra v. 208 Rhodanusiam et Agatha non in Liguria, sed in Iberia sitae esse perhibeantur.

ἔπειτα παραθαλάττιοι κάτω
Αἴγυες ἔχονται καὶ πόλεις Ἑλληνίδες...
πρώτη μὲν Ἐμπορίον, Ρόδη δὲ δευτέρα,
ταύτην δὲ πρὶν ναῶν κρατοῦντες ἔκτισαν
Ῥόδιοι μεθ' οὓς ἐλθόντες εἰς Ἰβηρίαν
οἱ Μασσαλίαν κτίσαντες ἔσχον Φωκαεῖς,
Ἀγάθην Ῥοδανουσίαν τε.

Qui locus ob eandem causam iam C. Müllerero et Müllenhoffio (p. 187) offensionem erat. Sed miror viros doctissimos umbram timuisse. Verba enim ἐλθόντες εἰς Ἰβηρίαν sicut verba μεθ' οὓς ἔσχον ad solam Rhodam, quae in Hispania sita erat, pertinere in aperto est. Iambographus attractione quadam usus non nominativos, qui post πρώτη μὲν Ἐμπορίον etc. expectabantur, enumerare perrexit, sed accusativos propter antecedens ἔσχον adhibuit.

4) Clem. Alex. Strom. I 21 p. 403.

Atque non solum nullam illarum urbium, quae ab Avieno enumerantur, commemorat, sed unam aliquam Massiliensium coloniam, cuius apud Avienum non fit mentio, exhibet. Emporium dico. — Massiliensium igitur res in Hispaniensi et Gallica ora subita conversione immutatas apparet post periplus conscriptum.

Quae e Scylacis descriptione conclusimus, egregie confirmantur Ephori testimonio. Seymnus enim et ipse nullam earum, quae apud Avienum legimus, urbium commemorat (praeter Maenacam, de singulari cuius ratione statim dicendum), contra plures novas Massiliensium urbes exhibet; Ἐμπορίον enim Πόδι Ἀγάζη Ποδζουσίη eorum urbes esse dicuntur.

Maenacam vero, quae v. 147 commemoratur, Ephori aetate nullo pacto Massiliensium colonia fuisse potest. Ex altero enim foedere a Carthaginiensibus cum Romanis icto Hispaniae oram usque ad promuntorium, quod hodie Cap de la Nao dicitur, illo tempore soli Carthaginiensium imperio subiectam fuisse cognoscimus. Romani enim ultra hoc promuntorium praedam facere rem gerere urbes condere vetantur: τοῦ Κελού ἄκρωτηρίου, Μαστίης Ταρσηίου μὴ ληΐζεσθαι ἐπέκεινται Πομαίους μὴδ' ἐμπορεύεσθαι μὴδὲ πόλιν κτίζειν¹⁾. Quid? credisne Carthaginienses in ea ora, qua socios suos arcebant, acerrimorum hostium coloniam vigere passos esse? — Sive igitur alterum foedus a Romanis cum Poenis ictum ad annum 406 a. u. c. cum Nissenio²⁾, sive ad annum 411 cum Ungero³⁾ referre mavis, hoc inde effici non negaveris, Ephori aetate in ora Herculis columnis adiacenti Massiliensium fuisse coloniam ab omni probabilitate abhorrere. — Sed accedunt alia argumenta. Quae deinceps a Seymno affertur Massiliensium urbs, Emporium est. Num Maenacam tanto terrarum spatio a reliquis coloniis remotam obtineri potuisse putas? Neque denique Scylacem nullam eius mentionem facere omittendum est.

Quamobrem cum Maenacam aliquando a Carthaginiensibus dirutam esse constet⁴⁾, eam ante Ephorum hoc casu conflictatam esse putandum est. — Quomodo autem factum sit, ut a Seymno exhiberetur, Meltzer, qui in eadem sententia, quam modo exposuimus, versatur, ita explicandum esse censet, ut illam, quippe quae omnium Graecorum

1) Polyb. III 24. De Μαστίης Ταρσηίου situ cf. Müllenhoff p. 155. Meltzeri Gesch. d. Karth. I p. 519.

2) N. Jhrb. f. cl. Philol. 95 (1867) p. 321 sqq.

3) N. Rh. Mus. 37 p. 153 sqq. Ad annum 448 a. Chr., ut Mommsen voluit, id referri non posse U. satis demonstravisse videtur.

4) Strab. p. 156.

urbium sub occiduo die positarum remotissima esset, a Graecis maiorum egregiis rebus gloriabundis stare atque permanere simulatum esse dicat¹⁾. Equidem ob hanc causam, quod remotissima fuisset, eam ab Ephoro commemoratam esse non abnuerim; quod autem a Seymno non fuisse, sed esse dicitur, non ulli Graecorum ambitioni, sed iambo-graphi neglegentiae tribuere malim.

Quae cum ita sint, Massilienses cum antea florentissimis fuissent rebus, saeculo quarto ineunte a. Chr. ea clade, qua omnes colonias amitterent, oppressos esse apparet. — Sed brevi tempore vires suas adeo reereaverunt, ut amissarum loco novas emitterent colonias, atque Scylacis quidem aetate solas Emporias constitutas haberent, paucis vero annis post Rhodanusiam Agatham Rhodam adderent.

Sed iam quaeris qui fuerit ille casus, quo oppressi Massilienses colonias suas amiserint.

Animadvertas quaeso inter Avieni et Scylacis periplos conscriptos Gallorum meridiem versus prorupisse migrationem²⁾. Quo motu excitati et ad oram maritimam protrusi finitimi populi «ad nomen Massiliensium delendum velut ad commune exstinguendum incendium concurrerunt». Sed non Massilia sola hunc impetum subiit; immo multo latius patuit Gallica illa tempestas. Eodem enim motu Galli etiam trans Pyrenaeos proruperunt et in occidentali Hispaniae parte, ubi eos antea non fuisse constat³⁾, consederunt. Atque Gallorum invadentium mole demoti Ligures, qui periplus aetate Oranim usque habitaverant, ad Pyrenaeos montes se extenderunt. Quid quod integrae gentes, velut Elesyces Gymnetes alii, ingenti illo populorum vertice quasi absorptae perierunt.

Quare colonias quoque Massiliensium per Gallicam et Hispaniensem oram dispersas eadem procella, atque ipsam Massiliam, conflictatas esse apparet. Atque Massilia quidem, quippe quae omnibus rebus, quae ad defendendas urbes parantur, optime esset instructa⁴⁾, quam et ipsa summum in discrimen adducta est, Ligurum obsidionem

1) Gesch. d. Karth. I 482: «sic ist bei den Griechen fortgeführt worden... als griechische Stadt 'in partibus in fidelium'».

2) Cf. p. 15. sqq. 3) Kiepert Beitrag zur Ethnographie der iberischen Halbinsel (Monatsber. d. Acad. z. Berlin 1865 p. 143 sqq.).

4) Strab. p. 180: πρότερον δὲ καὶ πλοίων εὐπορία καὶ ὅπλων καὶ ὀργάνων τῶν τε πρὸς τὰς ναυτιλίας χρησίμων καὶ τῶν πρὸς πολιορκίας, ἅφ' ὧν πρὸς τε τοὺς βαρβάρους ἀντίεσχον καὶ Πομαίους ἐκτῆσαντο φίλους.

pertulit, donec Galli auxilium ferentes apparuerunt ¹⁾. — Quid autem de coloniis factum esse censes? Quarum eam fuisse naturam et indolem, ut firmitate et stabilitate carerent, multis e rebus perspicitur.

Litoris enim tractum a Massiliensibus occupati oppidorumque ab una illa urbe constitutorum numerum respicienti dubium esse non potest, quin Massilienses vires suas nimis partiendo debilitaverint. Quare factum est, ut colonias suas agris finitimis occupandis firmare non possent. Quid quod ipsa Massilia primo quidem omni terrarum fundamento carebat ²⁾. Coloniae vero in ipsa Liguria sitae usque ad annum 123 a. Chr. nullum agrum extra portas habebant; illo demum anno Sextii proconsulis Romani beneficio impetraverunt, ut oppida sua adiacentibus firmarentur agris, sed τοσούτον μόνον ὅσον κατὰ μὲν τὰ εὐλιμένα ἀπὸ τῆς θαλάττης ἀπελθεῖν τοὺς βαρβάρους ἐπὶ δώδεκα σταδίων, κατὰ δὲ τοὺς τραχῶνας ἐπὶ ὀκτώ ³⁾. In Hispania autem etiam postea Massiliensium oppidis barbari adiacebant ⁴⁾.

Cum igitur territorio, quod antiqui sat lepide inde dictum esse putabant, quod «hostis terrendi causa» constitueretur ⁵⁾ Massiliensium coloniae carerent, nullum firmum praesidium habebant ad indigenarum impetus propulsandos. Quare accidit, ut cum communis ille barbarorum exardesceret tumultus, omnes illorum coloniae omniaque horrea primo impetui succumberent ingentique illo populorum motu quasi auferrentur.

Sed enim eodem fere tempore, quo hac clade oppressi sunt, etiam alterius eiusque acerrimi hostis impetum sustinuerunt Massilienses. Poeni enim cum inde ab anno 411 a. Chr. in Sicilia strenue rem gessissent ⁶⁾ et ipsam appetivissent Italiam ⁷⁾, illa Massiliensium calamitate usi ab altera parte ingruerunt et magnam orae Hispaniensis partem, quam antea possederant, rursus sibi vindicavere, id quod ex altero foedere cum Romanis icto apparet. Massiliensium autem colonias ab eis impugnatas esse, certo Strabonis constat testimonio, qui Maenacam ab eis dirutam esse tradit.

Quae cum ita sint, neque apud Scylacem neque apud Scymnum ullam earum Massiliensium coloniarum, quas apud Avienum invenimus, commemorari minime est mirum.

1) Cf. supra p. 19. 2) Strab. p. 179. 180. πεποιθότες τῇ θαλάττῃ μᾶλλον ἢ τῇ γῇ τὸ πρὸς ναυτιλίᾳ εὐφυὲς εἶλοντο μᾶλλον ὥστερον μὲνται ταῖς ἀνδραγαθίαις ἰσχύσαν προσλαβεῖν τινα τῶν περὶ πεδίων. 3) Strab. p. 180.

4) Vide quae Liv. XXXIV 9 de Emporiis tradat.

5) Frontin. limit. p. 42.

6) Meltzer I p. 256 sqq.

7) Diod. XV, 24.

Sed quamvis gravis esset clades illa Ligurum impetu accepta, Massiliensium neque vires neque animi fracti sunt. Nam cum Gallorum auxilio ipsa urbs eorum exempta esset periculo, brevi post. quae amiserant, recuperare instituerunt neque quidquam antiquius habuere, quam ut dirutarum coloniarum loco novas conderent. Ut autem primae coloniae condendae locum paulo remotiorem eligerent, sine dubio Pyrenaeorum montium propinquitate sunt adducti. Ibi enim Timaei aetate metalla argentaria ingentis habuerunt fructus ¹⁾. Paulo vero post Emporias constitutas Agatham atque Rhodanusiā addiderunt, quarum haec in dextera Rhodani ripa ²⁾, illa veteris Polygii ³⁾ loco sita erat. Emporitani autem et ipsi Rhodani in pede Pyrenaeorum montium, qua vergunt ad meridiem, collocaverunt ⁴⁾.

His ita expositis etiam quae fuerit Massiliensium coloniarum in ora a Massilia orientem versus spectanti sitarum condicio, explicari potest, quanquam Avieni periplo hac in re non adiuvamur. — A Scymno in illa ora hae afferuntur Massiliensium coloniae: Tauroeis Olbia Antipolis. Eisdem quin iam Scylax exhibuerit, dubium esse nequit, quanquam apud eum solum Antium i. e. Antipolis ⁴⁾ exstat, cum reliqua nomina librariorum exciderint culpa: § 4 ἀπὸ Ροδανοῦ ποταμοῦ ἔχονται Λίγυες μέχρι Ἀντίου ἐν ταύτῃ τῇ χώρῃ πόλις ἐστὶν Ἑλληνίς

1) mir. ausc. LXXXVII (88) de Pyrenaeo monte: μετὰ χρόνον σεισμῶν ἐπιγενομένων καὶ τῶν τόπων ραγέντων πεμπληθὲς συναχθῆναι ἀργύριον, ὃ δὴ καὶ τοῖς Μασσαλιώταις πρόσδοτον ἐποίησεν οὐ τὴν τοχοῦσαν. De Timaeica huius excerpti origine vide Mhffium p. 426 sqq. — cf. Strab. p. 147.

2) Unger Philol. Suppl. IV p. 275.

3) Cf. p. 60.

4) Ἀντίον Scylacis eandem esse urbem atque Antipolim, quae ab aliis scriptoribus appellatur, iam Ukert recte perspexit. Efficitur hoc inde, quod sicut apud Scylacem usque ad Antion, ita apud Scymnum usque ad Antipolim Ligures sedes habere, inde Tyrrheni habitare dicuntur. Praeterea quod a Scylace Antio Romam quadridui et quadri-noctii navigatio esse perhibetur, ut C. Müller (ad h. l.) bene animadvertit, cum Plinio convenit, qui Antipoli Romam 502 M. P. = 4016 stadia exputat. Unius enim diei et unius noctis navigatio mille stadia aequabat. Atque Ukert quidem pro Ἀντίου, quod quater occurrit, Ἀντιπόλεως scribi voluit erroremque ita explicabat, ut Ἀντιπ. per sigla scriptum fuisse coniceret. Tamen C. Müller quater eundem errorem a scribis admissum esse parum verisimile videri recte contendit. Quae cum ita sint, Müller optimo iure Ἀντίον alteram huius oppidi nominis formam fuisse existimat, sicut pro Ἀθήναι Ἀθηνόπολις (Steph. Byz. s. v.), pro Ὀλβία Ὀλβιόπολις (Steph. Byz. s. v.) pro Ρόδη Ροδίπολις (Ptolem. II 6, 19) dicebatur. Hoc eo verisimilius est, quod Ἀντιπόλεως nomen compositum esse non potest ex πόλις voce et ἀντί praepositione, quippe Nicacae urbi ex adverso posita, ut nonnulli arbitrati sunt. Nicaea enim post Antipolim condita est.

Μασσαλία καὶ λιμὴν ἔποικοι αὐταὶ Μασσαλίαις εἰσίν. Iam quaeritur, utrum hae coloniae sicut reliquae, quae a Seylace et Seymno afferuntur, post Gallorum migrationem conditae sint, an iam antea exstiterint et illum gentium motum perduraverint. — Cum Monoecus, quam Strabo ¹⁾ ultimam ad ortum coloniam Massiliensium fuisse tradit, iam ab Hecataeo ²⁾ commemorata fuerit, Mhff ³⁾ omnes illas colonias Hecataei aetate exstitisse putat. Sed Seylacis et Seymni temporibus Massiliensium παράπλους ultra Antipolim non pertinebat. Seymn. v. 215.

«εἶπεν μετὰ ταύτην (sc. Μασσαλίαν) Ταυρόσις καὶ πλησίον
«πόλις Ὀλβία ἀντίπολις αὐτῶν ἐσχάτη.

Postea Nicaeam trans Varum sitam addiderunt, quae primum in rei ad annum 154 a. Ch. pertinentis narratione ⁴⁾ commemoratur. Ulterius autem posteriore aetate nunquam sunt progressi. Strabonis aetate Monoecum a Massiliensibus possessum fuisse ea obrutum erat oblivione, ut geographus ad hanc rem probandam ad Graecam formam nominis provocet.

Videmus igitur hac quoque in ora Massiliensium res inter Hecataei et Seylacis Ephorique tempora aliqua immutatione inclinatas esse. — Cuius rei etiam plura exstant vestigia. Hecataeus enim in ora Ligustica Ἀμπελον urbem commemoraverat ⁵⁾, quam Massiliensium fuisse coloniam e Graeco nomine colligitur. Atqui Seylacis et Ephori aetate illa interciderat. In eadem ora Τροίζην Massiliensis urbs sita erat, quam Steph. Byz. e Charace affert ⁶⁾. Etiam Azania et Cyrene Massiliensium coloniae, quas idem Stephanus, illam Philone laudato, hanc nullo indicato auctore exhibet, huc pertinuisse videntur. Atqui neque apud Seymnum neque apud alios posterioris aetatis geographos praesentem rerum statum describentes, quales sunt Strabo Mela Plinius Ptole-

1) p. 202: ἔοικε δὲ ἀπὸ τοῦ ὀνόματος καὶ μέχρι δεῦρο διατείνεν ὁ Μασσαλιωτικὸς παράπλους. Quanquam igitur hoc ex sola nominis forma concludere videtur, non est cur Strabonem hac in re falsum esse arbitremur. Inde quod Massaliotici parapli terminus fuit, etiam explicatur, cur Hecataeus parvulum portum οὐ μεγάλης οὐδὲ πολλῆς ναυσίν (Strabo) aptum dignum habuerit, quem commemoraret.

2) frg. 23. 3) p. 177. 4) Polyb. XXXIII, 4. Liv. ep. 46.

5) frg. 24. 6) Steph. Byz. s. v. Τροίζην. ἔστι καὶ ἄλλη Τροίζην ἐν Μασσαλίᾳ τῆς Ἰταλίας, ἣν Χάρκις Τροίζηνίδα χώραν φησί. Stephanum exscripsit Eustath. ad II. B. 561. ἔστι δὲ καὶ ἑτέρα Τροίζην ἐν Ἰταλίᾳ Μασσαλιωτική. Ukert apud Steph. scribi voluit τῆς Μασσαλίας ἐν Ἰταλίᾳ, sed cf. Steph. Ποδανουσία πόλις ἐν Μασσαλίᾳ.

maeus, ulla illarum exstat mentio. Quare Characem et Philonem, qui antiquarum rerum studiosi erant, illa nomina e vetustioribus deprompsisse scriptoribus apparet.

Ex altera autem parte colonias, quae apud Seymnum leguntur, ab Hecataeo commemoratas non fuisse inde potest concludi, quod Stephanus Tauroentem urbem afferens non ad illum, sed ad Artemidori provocat auctoritatem. Accedit quod — si tali rei fidem habere voles — et Tauroenti et Olbiae nomina Gallicae esse originis videntur ¹⁾.

Quae cum ita sint, Massiliensium coloniae orientem versus sitae Gallis invadentibus eadem afflictatas esse apparet clade, qua colonias ad occasum spectantes. — Quod per se quoque verisimile est. Salluviorum enim gens, quae inde a Massilia usque ad Varum flumen incolebat, Gallorum ingruentium mole praeceteris compacta et populo extrinsecus advecto adeo est perfusa atque permixta, ut a posterioris aetatis scriptoribus non Liguribus, sed Celtoliguribus adnumeraretur. Strab. p. 203: καλοῦσι δὲ τοὺς Σάλλυας οἱ μὲν παλαιοὶ τῶν Ἑλλήνων Αἰγυρας . . . οἱ δ' ὕστερον Κελτολίγυρας ὀνομάζουσιν.

Paucis autem annis post Gallicum motum cum denuo convalescent Massilienses, hac quoque in ora amissarum coloniarum loco, quarum in numero Azaniam Cyrenen Ampelum Troezena Monoecum fuisse puto, novas condiderunt, Tauroentem Olbiam Antipolim, quibus postea Nicaeam addiderunt.

Saeculo quinto et ineunte quarto Massilienses mari mercaturam exercentes Hispaniensem imprimis oram celebravisse e periplo colligitur. Stannum tunc temporis nisi per Carthaginienses et Gaditanos non assecuti esse videntur ²⁾. — Cum vero maxima orae Hispaniensis parte Carthaginiensibus cedere coacti essent et emporia ibi constituta amisissent, mercaturae terra faciendae operam dare coeperunt. Qua in re fortasse Gallorum φιλελλήνων amicitia adiuvantur. Quo facilius tutiusque in terris barbaris rem gererent, per mediterranea Galliae colonias vel horrea condiderunt, velut Avenionem et Cabellionem, quae a Stephano Byz. ex Artemidoro afferuntur. Timaei aetate totam per-

1) Illud a Celtica voce «taur», quae montem significat, viri docti derivari volunt. Cf. Zeuss die Deutschen p. 239. — Oppida Olbiae vel Olbae nomine insignia in regionibus a Gallis habitatis saepius occurrunt, velut in Illyrico Bithynia Pamphylia, in Beronum regione (Iberia). Olbiae proximi Ἀλβιεῖς habitabant. Ὀλβιανός denique mons, ad quem Olbia sita erat, cum vetusto Alpium nomine, quod Ὀλβία erat, comparari potest (Athen. p. 233 A). Cf. etiam Albium Illyrici montem, Albios Pannoniae gentem. 2) Cf. or. mar. v. 115.

agrabant Galliam stannum ex insula Vecti, quo ex Cornubia ab incolis advehebatur, petitori¹⁾. Longi itineris stationem media Gallia ad Sequanam fluvium Σηχοζυόν coloniam constitutam habebant²⁾.

Eodem fere tempore Massilienses electrum summo studio petivisse ac venditasse videntur. Per Helvetiae enim Rhatiaeque valles, quibus electrum ab oceani Germanici marisque Suevici litoribus advehebatur, saepissime Massiliensium nummi argentei reperiuntur, quorum vetustissimi quarto saeculo exeunte signati esse videntur.

Sollerter igitur ac prospere cladem, qua ineunte saeculo quarto percussi sunt, reparaverunt Massilienses.

1) Strab. p. 147. Diod. II 21—23. Timaeum hoc loco a Strabone et Diodoro expressum esse Mhff p. 469 demonstravit. Num ille rursus Pytheam secutus fuerit, dubito.

2) Steph. Byz. s. v. Nescio qua re factum sit, ut hoc testimonium gravissimum ab omnibus, qui de Massiliensium egerunt rebus, neglegeretur. Ceterum huius commercii initium fortasse ab expeditione Pythaeae repetendum est.

III.

De Massiliae coloniarumque Massiliensium re nummaria.

Cum litterarum monumentis, quae aetatem tulerunt, perpauca tradantur de Massiliensium rebus, secunda quadam fortuna accidit, ut nummorum et ipsius Massiliae et coloniarum eius haud exiguus ad nos perveniret numerus. Qui cum ad historiam explanandam permagni sint momenti, ab eis, qui de Massiliensium rebus egerunt, neglectos esse, est quod mireris. Sed etiam magis mirum videtur, a viris rei nummariae peritis hac ultima aetate nummos Massilienses non ea, qua par est, respici cura. Quamobrem cum id laboris subire statuissem, ut quid ex illis repeteretur ad Massiliensium res illustrandas, explicarem, magnae me circumsteterunt difficultates. Paucissimos enim nummorum illorum, quos tractaturus sum, meis oculis inspiciendi facultas mihi data fuit. Neque ea est condicio mea, ut per alios aut exempla imprimenda aut descriptiones conficiendas curare potuerim.

Quare in eis erat acquiescendum, quae ante me in libris publici facta erant iuris, etiamsi neque singulorum nummorum neque thesaurorum sufficerent descriptiones, neque imagines nummorum ea, qua nunc asolet, diligentia ac cura exaratae excusaeque essent. Accedit quod multos illorum librorum — sunt enim plerumque aut parvulae ephemerides Francogallicae aut commentarioli in provincialibus Francogalliae oppidis editi — quanquam data opera conquirerem, mihi comparare non potui¹⁾.

1) Plerosque eorum, quos infra allaturus sum, librorum ut usurpare mihi liceret, Julii Iverseni, viri humanissimi, nummophylacii in Secessu Imperiali praefecti,

Etiamsi igitur multa intacta mihi relinquenda sint, hunc commentariolum, qualiscunque est, foras dandum esse duxi. Initio enim tandem aliquando facto eos, qui et nummorum et litterarum idoneam habuerint notitiam, rem a me inchoatam complecturos omnique numero exsecuturos esse spero.

Anno 1842 de la Saussaye librum edidit, qui «Numismatique de la Gaule Narbonnaise» inscribitur. Quo libro cum complures nummi et a coloniis Massiliensium in Narbonensi sitis et a barbaris ad exemplum Massiliae cudentibus profecti, tum 434 genera nummorum ad ipsam Massiliam spectantium describuntur et partim in tabulis libro adnexis legentium oculis subiiciuntur. — Ipsius Massaliae nummos secundum cudendi artem signorumque varietatem dispositos ad temporum seriem digerere conatus octo cudendi aetates discerni vult de la Saussaye. Quae res haud sane feliciter ei successit, cum neque quae de Massiliensium rebus a scriptoribus traduntur, acriter percensuisset iudicio¹⁾ neque nummos imitando a barbaris expressos ab ipsorum Massiliensium recte distinxisset neque denique singulorum signorum proprietates accurate perpendisset. — Tamen haec sylloga in eis, quae disputaturi sumus, nobis pro fundamento erit.

Pro antiquissima Massiliensium moneta de la Saussaye secutus de Lagoy marchionem²⁾ nummulos argenteos habet signorum varietate insignes. Quos enim affert (1—5), ex altera parte quadratum incusum (in quo semel *leonis rictus* expressus est), ex altera aut *caput phocae* cum pisci coniunctum (1) aut *leonem praedam devorantem* (2) aut *caput gryphis* (3) aut denique *caput muliebre* (4—5) praebent. Massiliae ut hos tribueret, eo est permotus, quod haud procul ab ista urbe reperti sunt. Ad Sancti enim Remigii (St. Rémi) sunt effossi³⁾. Similes nummuli praeterea in ipso Massiliae portu⁴⁾ et introrsus ad Cabellionem (Cavaillon)⁵⁾ prodierunt.

Atenim de his numismatis iudicari nequit nisi duorum simul thesau-

liberalitate factum est, qui ut et bibliotheca nummophylacio illi adiuncta uteretur et nummos quosdam accuratius examinarem, benigne concessit.

1) Ut uno defungar exemplo, alios nummos ab «Euxeno» alios a «Simo et Proti» percussos esse dicit.

2) de Lagoy description de quelques médailles inédites. Aix. 1834.

3) de Lagoy l. l. 4) de Lagoy Revue Numism. française 1846 p. 86—87; 1857 p. 383. Hi sunt typi eorum: 1. *leo praedam devorans* (quadr. inc. 2. *caput phocaenae*) (quadr. inc. 3. *caput iuvenile galeatum*) (quadr. inc. 4. *caput muliebre*) (phocaena. 5. *caput muliebre*) (quad. inc.

5) Chabouillet R. N. 1869/70 p. 353 n. 1.

rorum habita ratione, quorum alter anno 1868 ad vicum a Massilia inter septentrionem et orientem spectantem, cui nomen est Auriol (Dép. Bouches-du-Rhône.), alter eodem anno Volaterris Etruriae detectus est. Illo 2130, hoc 65 nummuli argentei, per paucis exceptis anepigraphi et in aversa parte quadrato incuso insigniti, continebantur, quorum plerisque eadem pondera, nonnullis eadem signa erant atque eis, qui ad S. Remigii, ad Cabellionem, in portu Massiliensi reperti sunt.

Hi enim maxime thesauri Aurioliensis typi fuisse videntur secundum Hucheri¹⁾ descriptionem haud sane illam quidem aut distinctam aut accuratam: *caput muliebre*, caput barbatum, *caput iuvenile galeatum*, caput iuvenile apice punctis lineatim dispositis distincto instructum, gorgoneum, Sileni persona barbata, caput Sileni, caput Herculis, caput Aethiopis, caput arietinum, caput aprinum, anterior apri pars, eadem alis instructa, capitis vitellini imago obliqua, caput bovinum adversum, anterior pars pegasi vel hippocampi, caput caninum, *leo praedam devorans*, *rictus leoninus*, *caput gryphis*, *phoca*, caput aquilinum, avis, oculus, persona tragica, cassis, amphorula. Hi ex aversa parte quadratum incusum purum habent. Ex ustraque parte signis hi sunt ornati: caput leoninum torque punctis distincta insigne) (caput Herculis in quadrato incuso expressum; vas ansatum) (oculus; *caput gryphis*) (*leoninus rictus*. — Thesauri Volaterrani haec sunt signa: hippocampus, gorgoneum, *caput phocae*, persona tragica, *caput muliebre*, cassis, scutum, caput aquilinum, caput arietinum, polypus²⁾.

Cum igitur diversissimis notati sint signis, eo inter se cohaerent hi nummuli, quod ad eandem pretii normam redacti sunt. Longe enim maxima pars 65—55 grammata pendit, hoc est vicesimam et quartam partem stateris Babylonii. Sunt igitur oboli drachmae Phocaicae. Alii cum duplum valent, diobolum efficiunt. Inveniuntur praeterea tertiae et sextae oboli partes et nonnulla pondera, quorum quae sit ratio, non tam clare perspicitur³⁾.

1) Mélanges de Numismatique 1874/1875 p. 12—44. Primam reperti thesauri significationem habes apud Chabouillet R. N. 1869/1870 p. 348—360. Blancard et Laugier iconographie des monnaies du trésor d'Auriol qui ont été acquises par le Cab. des Méd. de la ville de Marseille ut adipiscerem, mihi non contigit.

2) Cf. Gamurrini Periodico di Numismatica et Sfragistica diretto dal march. C. Strozzi (Firenze) 1872 (IV) p. 208; 1874 (VI) p. 55.

3) 1356 nummorum e thesauro Aurioliensi selectorum Hucher l. l. affert pondera («poids des médailles de la découverte après la vente de la troisième série de M. Lecomte»). Horum 1170 habent pondera obolorum: 67 (1); 66 (2); 65 (73); 64 (1); 63 (1); 62 (2); 60 (5); 59 (9); 58 (30); 58—57 (43); 57 (11); 56 (80);

Massilienses eodem tempore circiter 30 varia signa in nummis cudendis adhibuisse ab omni abhorret probabilitate. Accedit quod haud pauca eorum aliarum, Asianarum imprimis, propria fuisse scimus urbium, velut phocam et gryphem Phocaeae, hippocampus Lampsaci, aprum alatum et arietem Clazomenarum, rictum leoninum Cyzici, caput Aethiopis Lesbi, Sphinga et amphoram Chii. Caput iuvenile apicatum et caput aquilinum in nummis occurrunt, qui in Phrygia reperti esse dicuntur¹⁾. Leo denique praedam devorans notissimum nummorum Veliensium insigne est²⁾.

Quae cum ita sint, illi nummi quin non a Massiliensibus cusi sint, sed commercio in Galliam pervenerint, dubium esse nequit. — Ut igitur ad rem nummariam Massiliensium cognoscendam parum eis proficimus, ita ad commercii eorum rationem illustrandam permagni sunt momenti.

Sexto enim saeculo exeunte et ineunte saeculo quinto a. Chr.³⁾ Massilienses non solum cum Velia, sed etiam cum Asianis civitatibus commercia celebravisse docent. — Quarum pleraeque aut ab eadem Ionum gente oriundae aut per Phocaeam, communem metropolin, etiam artiore affini-

56—55 (4); 55 (517); 54 (24); 63 (16); 54—30 (22); 53 (4); 52—50 (50); 51 (67); 50 (154); 49 (13); 48 (17); 46 (13); 43 (1); 43—42 (2); 40 (3); 39 (2); 35 (1); 30 (2) = 1170 nummi. 115 pro diobolis habendi sunt: 1.30 (1); 1.20 (33); 1.10 (64); 1.06 (5); 1.05 (2); 1.00 (10) = 115 nummi. Tertiam oboli partem hi efficere videntur: 24 (1); 20 (9) = 10; quartam hi: 10 (8) = 8 nummi. Pentobola fortasse his indicantur ponderibus: 3.20 (1); 2.90 (1); 2.83 (1); 2.75 (1) = 4 nummi. Praeterea haec occurrunt pondera: 80 (1); 76 (1); 75 (25); 71 (1); 70 (10); 70—69 (11) = 49 nummi; quae equidem triemiobolia esse putaverim.

Gamurrini 58 nummorum thesauri Volaterrani pondera indicat; sunt autem oboli: 71 (1); 69 (3); 68 (1); 66 (2); 65 (1); 64 (2); 63 (2); 59; 57; 56; 55; 54; 52; 51; 48 (his octo ponderibus 16 nummi insignes erant); 57 (2) = 30 nummi; diobola: 1.39 (1); 1.34 (1); 1.37; 1.28; 1.18; 1.17; 1.16; 1.13; 1.12; 1.10; 1.08; 1.06; 1.04; 1.02; 1.00; 0.99; 0.97 (horum quindecim ponderum 26 nummi erant) = 28 nummi. Quod Gamurrini ad duas diversas pretii normas, alteram Phocaicam Doricam alteram, huius thesauri nummos redactos esse dicit, fundamento caret; neque enim nummorum pretium ita constituere licet, ut medium pondus pro rato habeatur. Praeterea thesauri Aurioliensis ponderibus redarguitur Gamurrinii sententia.

Quae pondera de la Saussaye et de Lagoy afferunt, haec sunt: 58 (2); 53 (1); 43 (1); 32 (1) = 5 oboli. 1.00 (1); 96 (1); 80 (1); 75 (2) = 5 triemiobolia.

1) de Sauley apud Hucherum l. l. 2) Hucher, qui hos nummos Macedoniae urbibus tribuit, haec adnotat: «sur quelques — uns on croit voir les lettres OHA entre la tête et la patte du lion». Num forte ΥΕΑ i. e. Υελγηών?

3) Propter artis ruditatem illi aetati adscribendi esse videntur hi nummi; anno 527 vetustiores esse non possunt propter admixta Veliensium numismata.

tatis vinculo cum illis coniunctae erant. Foedere tamen atque legibus statutum fuisse, ut unaquaeque civitas reliquarum numismata pro ratis atque iustis haberet, non est cur cum Chabouillet⁴⁾ credamus. Etenim cum eiusdem omnia essent pretii, re ipsa factum est, ut inter se commisceerentur. Neque etiam ita rem explicandam esse putaverim, ut Massilienses propterea alienarum usos esse civitatum nummis cum Mommsen⁵⁾ dicamus, quod initio propria caruerint moneta. Unum enim illorum signorum, quae supra enumeravimus, ad ipsam Massiliam pertinere videtur.

Vetustissimi nummi, quos ad Massiliam referri certis demonstrari potest argumentis, item argentei sunt et exigui ponderis; in adversa parte caput muliebre gerunt capillis prisco more in gradus et anulos comptis insigne; ex parte aversa carabo signati sunt, infra quem M littera legitur (de la S. 8—10). Hac littera et loco, quo reperti sunt (ad Sancti enim Remigii e terra prodierunt⁶⁾), efficitur, ut quo pertineant, non sit ambiguum. Carabi signo Massilienses classe maritimisque rebus plurimum valuisse indicatur. Carabus enim et per se, utpote animal marinum, maris affert memoriam, et brachia eius, χαλαί, molium, quibus fluctus a portubus coerceri solent, imago sunt; hae enim et ipsae χαλαί dicebantur⁷⁾. Caput autem illud muliebre de Lagoy haud iniuria pro Dianae simulacro habere videtur. Haec enim Massiliae inde a primordiis urbis praecipuus colebatur honoribus⁸⁾ et drachmis quoque Massalioticis signo est.

His statutis etiam nummulos eisdem signatos imaginibus, sed littera illa carentes (de la S. 6—7) Massiliae assignabimus⁹⁾. — Sed fortasse etiam audacius progredi licet. Idem enim caput in nonnullis nummis exstat ad Auriol vicum, Volaterris, in portu Massiliensi repertis, qui ex altera parte quadrato sunt incusi⁷⁾. Hi igitur haud scio an pro antiquissimis Massiliensium numismatis habendi sint, quoniam nummos quadrato incuso insignes nummis ex utraque parte signatis praecessisse constat.

Qui nummi cum saeculo sexto exeunti et saeculo quinto ineunti tribuendi esse videantur, sequentes ad saeculum quintum medium

1) l. l. 2) Mitth. d. antiquar. Ges. in Zürich VII (1853) p. 231.

3) de Lagoy description etc. p. 5. 4) Carabus saepius in nummatis urbium maritimarum occurrit, velut in Agrigentinis (Mionnet I p. 210 sqq.; Suppl. I p. 359 sq.), Erycinis (Mionnet I p. 235), Cois (Mionnet III p. 402 sqq.).

5) Strab. p. 179. 6) Huius et praecedentis generis haec sunt pondera: 85; 75; (triemiobolia). 65; 53; 48 (oboli).

7) Thesaurio Volaterrano duo tales nummi continebantur. Quot in thesauro Aurioliensi fuissent, Hucher indicare omisit, id quod valde dolendum.

et exeuns pertinent. Hi ex aversa parte rotam gerunt, vario modo formatam. Multiplicem et insolitam eius figuram nummus praebet, quem de la S. № 11 notavit ¹⁾. Eandem fere rotae speciem in vetustissimo aere Etrusco habes ²⁾. Item summam redolet antiquitatem ea rotae forma, quae № 15. 16 propria est. In antiquissimis enim Chalcidis ³⁾, Thebarum ⁴⁾, Siciliae ⁵⁾ nummis occurrit. Formam aliquanto recentiore № 12. 13 praebent. In parte adversa horum nummorum omnium caput iuvenile expressum est, pileo quodam vel *κονέη* opertum; pileus et ipse parva rotula ornatur. Quid sibi velit hoc caput, mihi quidem non satis constat. Neque enim Apollinis id esse potest, ut vult de la Saussaye, propter pileum ⁶⁾, neque Vulcani, ut censet Duchalais, quippe qui ab antiquis artificibus nunquam fingatur imberbis.

Qui sequuntur nummi (№№ 18—50), item rotam habent in parte aversa, in adversa caput iuvenile, sed nudum et crispum; e fronte eius cornu exstat (in nonnullis velut 18, 20, 21, 24, 26, 27, 28, 30, distinctissime exaratum). De la Saussaye hoc quoque caput Apollinis esse censuit omniumque tulit assensum. Sed cum capilli recisi tum cornu ⁷⁾ illud huic sententiae quam maxime refragari videntur. Immo dei aquae potentis id esse hoc ipso cornu demonstratur. Similibus iuvenum cornutorum capitibus dei fluviales saepissime in nummis Siculis exprimuntur ⁸⁾. Rhodani igitur fluvii imagine nummos illos Massilienses signatos esse suspicari quispiam potuerit, nisi aliud etiam verisimilius videatur. In nummo enim, quem de la Saussaye № 21 notavit, et in altero a de Lagoy ⁹⁾ publici iuris facto *ΛΑΚΥΔΩΝ* est adscriptum. Quae inscriptio quin ad effigiem pertineat dubitari non potest ¹⁰⁾. Hanc igitur Lacydonis portus esse inde colligitur. Sequitur reli-

1) Alterum rarissimi huius nummi exemplum habes apud Duchalais description des médailles gauloises № 57 = planche I № 5.

2) Catalog of the greek coins in the British Museum, Italy p. 18.

3) Brit. Mus. Centralgreece p. 106; 107 = pl. XX 3—8.

4) I. l. p. 60 sqq. = pl. IX 11—17.

5) Salinas R. N. 1867 pl. IX.

6) Apollinis Amyclaei statua, quam Pausan. III 19, 2 *πανοπλία* instructam fuisse narrat, nihil probari in aperto est.

7) Apollinis Cereatae cognomen (Paus. VIII 34, 5), ad quod provocat de la Saussaye, num omnino cum *κέρας* voce cohaereat, merito dubites.

8) Gelas fluvius in nummis Gelois (Brit. Mus. Sicily p. 71); Selinus fluvius in nummis Selinusiis et argenteis (I. l. p. 141) et aeneis. (I. l. p. 143); Hypsas fluvius in nummis Agrigentinis (I. l. p. 19); Hipparis fluvius in nummis Camarinensibus (I. l. p. 36—37); Amenanus fluvius in nummis Catinensibus (I. l. p. 50); Aesarus fluvius in nummis Crotoniensibus (Brit. Mus. Italy p. 356).

9) R. N. 1857 p. 383 = pl. X 1.

10) Hoc Raoul-Rochette perspexit Mém. de l'Acad. des

quorum quoque nummorum imagines ad Lacydonem referendas esse ¹⁾. Hoc enim saepius fieri videmus in nummis, ut imaginum nomina modo adscribantur modo omittantur ²⁾. Eundem igitur sensum huic signo subesse apparet quem carabo in antiquissimis illis nummis effecto: portus nempe opportunitas ³⁾ eo praedicatur.

Artem si spectas, tria horum nummorum genera discernenda esse apparet.

1. № 18—23; 50. Lacydonis caput ad dextram conversum ali- quid servavit austeritatis; rotae radii finem versus dilatantur; inter eos *M* littera conspicitur.

2. № 24—32. Lacydonis caput ad sinistram plerumque conversum omnibus numeris perfectum absolutumque est, quo fit ut hi nummi pulcherrima Siculorum numismata elegantia aequisperant cudendique artem id temporis Massiliae summopere floruisse demonstrent. Neque etiam forte factum est, ut in nonnullis sculptoris nomen additum legatur. (Hunc enim esse sensum litterarum genis Lacydonis barbulae loco inscriptarum de la Saussaye perspexit ⁴⁾). Quales inscriptiones nummis addi non solent nisi singulari pulchritudine insignibus. — Rotae radii, quibus litterae *MA* interpositae sunt, aequatam habent formam.

3. № 34—49. Labentis artis vestigia ostendunt. Inter radios rotae signa subsiciva velut flosculus, luna crescens, punctum etc ⁵⁾ conspiciuntur; propter caput Lacydonis aut singulae aut binae leguntur litterae velut *N*, *T*, *NA*, *ΠN* ⁶⁾. Occurrunt exempla horum

Inscr. XIV 399 n. 1. De la Saussaye, qui hunc nummum semel tantum percussus esse putat «à l'occasion de l'agrandissement du port» nummo a de Lagoy edito refellit, qui a de la Saussayano multis distinguitur rebus. Akermani (ancient coins I p. 142) sententiam, qui a Lacydone portu proprios nummos emissos esse putat, non est cur pluribus redarguamus.

1) Portum iuvenis figura repraesentatum habes apud Philostr. imagg. 16 (p. 419, 28); cf. Millingen Syll. of anc. coins pl. II 30; Panofka Terracott. 75.

2) Sic exempli gratia in nummis Camarinensium modo additur modo omittitur Hipparis fluvii nomen.

3) De Lacydone portu cf. Melae II 5, 77; Eustath. ad Dionys. Per. 75.

4) I. l. p. 65. v. Sallet die Künstlerinschriften auf griech. Münzen 1871 p. 42 sq. — Sunt autem hae inscriptiones:

Π Α Τ Π Ι A/ A
A T P I 4
P V M
Prior tres habes apud de la S. № 31—33; quarta a Salleto addita est.—Ceterum confer Carpentinum R. N. 1861 p. 399: inter 4000 eius, de quo agimus, generis nummos «deux ou trois exemplaires laissaient voir les lettres *MA* sur la joue; cinq ou six le mot *ATPI* et quelques autres, moins rares, les lettres *ΠΑΡ* ou *ΠΑΔ*».

6) de la S. 39—42; 44.
5) Carpentin I. l.

nummorum sub involucrio argenteo plumbo vel ferro intus munita¹⁾. Quae a falsariis profecta esse non est cur putemus; ipsae enim res publicae hoc modo a civibus mutuas quodammodo pecunias exigere solebant²⁾. — A barbaris haec numismata imitando expressa esse № 51—53 demonstrant; quae per Helvetiam maxime dispersa reperiuntur.

Sed iam inquirendum, ad quam aetatem illi nummi pertinere videantur. Hoc quidem extra dubium positum est, drachmis Massalioticis eos esse antiquiores. Neque enim usquam drachmis commixti deteguntur. Immo duo maximi thesauri, quorum descriptio publici iuris facta est, solis his constabant nummulis. Alter eorum anno 1366 «apud castrum de Tourves³⁾» Bajuliae Sancti Maximini archiepiscopatus Aquensis» a pueris ludentibus repertus est; cuius descriptio in actis Provinciae⁴⁾ servata a Fauris de Saint-Vincens⁵⁾ edita est. Alter anno 1860 «dans une propriété de M. le duc Sabran» effossus a Carpentino l. l. non ea, qua par erat diligentia, descriptus est. — Continebantur eo «environ 4000 pièces toutes appartenant au troisième type d'Apollon» (secundum de la S.); quorum plerique ad secundum et tertium, quae supra distinguenda esse duximus, genera pertinuisse videntur; in uno enim nummo solo eoque valde detrito caput Lacydonis dextrorsus spectabat.

Praeterea id tantum dici potest, secundi generis nummos pulchritudine insignes ad medium fere saeculum quartum referendos esse videri. Siciliae enim in urbibus saeculo quarto ineunte cudendi artem perfectam absolutamque redditam esse constat; Massilienses quippe remotiores aliquanto post cumulum assecutos esse suspicari licet⁶⁾.

Praeter Lacydonis imaginem, artificum nomina adscripta, ipsam denique fingendi artem, etiam pondera tactum nummorum Siciliensium commonstrant. Rectissime enim Mommsen⁷⁾ eos non obolos drach-

1) de la S. № 42; Carpentin l. l.

2) Cf. Mommsen Gesch. d. Röm.

Münzwesens p. 368.

3) hodie Tourves.

4) «dans les archives de la chambre des comptes d'Aix, registre dit Viridis fol. 10».

5) Apud Papon hist. générale de Provence (1777) I p. 648 n. Haec sunt chronographi verba: «et erat ipsa pecunia formae talis habens ab una parte formam capitis Sarraceni, et ab alia parte erat formae talis habens crucem cum litteris sicuti patet MA et erat puri argenti, quod dicebatur valere denarios quinque vel circa nunc usualis monetae».

6) Num e litterarum forma de nummorum aetate aliquod colligi possit, videant peritiores.

7) Gesch. d. R. M. p. 116 n. 69.

mae Phocaicae, sed λίτρα ἀργυρίου esse contendit ad Siculorum exemplum constituta¹⁾.

Qui restat recentissimus omnium nummulus (tamen et ipse drachmis vetustior esse videtur) ex adversa parte caput Minervae, ex altera aquilam gerit, iuxta quam ΜΑΣΣΑ vox legitur. Post Minervae caput aut A aut B litterae visuntur; in prioribus aquilae stellula addita est; de la S. 259.260. Unus horum nummorum in thesauro a Carpentino descripto repertus est. Eundem si audis²⁾, hi quoque a barbaris imitando expressi sunt.

Notissima numismatum Massiliensium drachmae sunt, quarum ingens ad nos pervenit copia. Omnibus ex altera parte caput muliebri, ex altera leo signo est.

Caput muliebri si spectas, tria maxime distinguenda sunt genera:

1. Cincinnus pulcherrimi capitis dextrorsus conversi nescio quibus ramis³⁾ comptus est; collum monili, auris crotaliis τριγλάνοις ornata est. de la S. 54—57.

2. Caput minus pulchrum, sed eodem ornatu comptum; post collum arcus et pharetra prominent, quare Dianae eam esse effigiem perspicitur. de la S. 70—102.

3. Dianae protome modo ad dextram modo ad sinistram spectans; in umero arcus⁴⁾ et pharetra visuntur; e crinibus artificiose compositis πλόκκος in tergum demittitur; in vertice cirrus eminent; frons diademate, collum monili, auris crotaliis compta sunt;umerus vestifibula connexa non tegitur. de la S. 115—282.

Quin caput in nummis primi generis expressum et ipsum Dianae sit, propter reliquos non est dubium. Sed nulla re hoc indicari animadvertendum est; immo Cereris vel Proserpinae ora, qualia in celeberrimis illis urbium Sicularum numismatis conspiciuntur, prae se fert hoc caput; quamobrem antea Cereris vel Florae esse putabatur. Massilienses igitur cum civitatis suae patronam in nummis exprimere vellent, neque typus eius suppetaret, Cereris illam imaginem a Siculis mutuo sumptam substituisse videntur. Atque initio quidem nihil novaverunt nisi quod coronam spiccam foliacea mutaverunt; postea quo

1) Quod Carpentin nulla affert pondera, valde dolendum est.

2) «J'ai recueilli deux ou trois variétés barbares et un exemplaire surfrappé d'un K du côté de la tête». l. l.

3) Oleaginos eos de la S. dicit.

4) In nummis accuratius expressis et bene conservatis arcus in caput cervarium terminari dicitur. Friedländer und Sallet das kgl. Münzkabinet № 575.

clarius Dianae eam esse effigiem appareret, arcum addiderunt pharetramque. Postremo vero iustam reposuerunt Dianae imaginem.

Leonis, quo pars aversa ornatur, quattuor sunt formationes.

1. Leo supra lineam stans capite obstipo, dorso incurvo, cauda falcata, lingua exserta in insidiis felium more delitescere videtur. Quo schemate efficitur, ut totus fere nummi orbis figurae lineamentis pulcherrime expleatur. de la S. 54—57; 73—110.

2. Leo hiantem erigit rictum, protentis pedibus prioribus; cauda alteri pedum posteriorum circumligata est. de la S. 71; 231—258.

3. Alter pes leonis sublevatus est; quod quid sibi velit, per se non satis perspicitur. Cauda modo pedibus circumligata modo erecta est. de la S. 153—174; 191—222.

4. Leo quietus ingreditur. de la S. 116—152; 261; 275—277.

Leonis signum Massilienses mutuati esse videntur a Veliensibus, quorum in antiquissimis apparet nummis. In didrachmis Veliensibus leo ipsis quoque illis quattuor schematis¹⁾ expressus est. Has si contuleris, etiam cur in tertia illa formatione pedem sublevet leo, explicari videbis; capiti enim arietino inititur, quod schema ab antiquissimo illo leonis praedam devorantis signo derivatum esse apparet. Sed etiam in didrachmis Veliensibus caput arietinum interdum omittitur.

Quod ad pondera attinet, antiquissimae drachmae tertiam partem stateris Babylonii (= 11.15 gr.) accuratissime efficiunt²⁾. Reliquae multo sunt leviores; plerumque enim 2.60—2.65 pendunt, interdum plus (= 2.80), saepius minus valent. Gravissimum hoc ponderis discrimen Mommsen³⁾ rectissime ita explicat, ut Massilienses drachmarum pretium ad victoriorum Romanorum normam redegissem dicat. Gallia enim Transpadana post bellum Punicum primum subacta cum Romani et huius regionis mercaturam occupavissent et ad negotia Transalpina multum valere coepissent, Massilienses, quo cum negotiatoribus Romanis contendere possent, ad illorum exemplum nummorum suorum pretium temperare coacti sunt.

1) Carellii nummorum Italiae veteris tabulas CCX edidit C. Cavedonius Lipsiae 1850. Primum schema habes tab. CXXXVII 17—27; secundum tab. CXXXVIII 34—35; CXXXVIII 43—46; 49; tertium tab. CXLI 64—66; quartum tab. CXXXVIII 20—33; 36—38.

2) 3.85 (Annuaire de Numism. 1879 p. 268); 3.80 (R. N. 1861 p. 402); 3.77 (de la S. № 55—57); 3.76 (№ 58); 3.72 (№ 54); 3.56 (№ 59).

3) Gesch. d. R. M. p. 398. Drachmas levioris ponderis victoriatos Romanos aequare iam Borghesius (decad. 17. = oeuvres compl. II p. 302.) animadvertat.

Quae adhuc de signis ponderibusque disputavi si contuleris et praeterea ad inscriptiones, signa subsiciva, litteras additas animum adverteris, haec drachmarum genera discernenda esse apparebit:

1. Drachmae graviori pondere; pars adv. 1, pars av. 1. Supra leonem inscriptio **ΜΑΣΣΑ** conspicitur. In nonnullis signa subsiciva apparent, velut luna crescens puncto addito insignis aut post Dianae caput (de la S. 56. 57) aut ante leonem (57) collocata, stella supra leonem (61), orbiculus (58) infra leonem, punctum (Duchalais descr. № 69) supra leonem posita¹⁾. Ceterum hae drachmae admodum sunt rarae. Saepius occurrunt exempla a barbaris imitando expressa (61—69; tab. XIII Libici; Oxybii).

2. pars adv. 2, pars av. 1; pondus imminutum; supra leonem **ΜΑΣΣΑ** inscriptum; inter crura eius signa subsiciva, velut stella (105), caduceus (106), pharetra (107), cornu copiae (108), luna nascens (109), ramus (110), serpens (?) (111), tridens (112. 113), triquetra (114), delphinus (R. N. 1861 p. 487), «rameau feuillu d'un seul côté» (R. N. 1860 p. 488) occurrunt. Signorum subsicivorum loco in nummis, recentioribus nimirum, litterae **A, B, Δ, E, I, H, Θ, K, Λ, M, Ξ, O, Π, P, C, T, Y, Φ, Υ**²⁾, **AA, BB, ΔΔ, EE, ZZ, ΣΣ** obviae sunt. Quas cum neque ad magistratus neque ad officinas referri appareat, formarum notae fuisse videntur, quibus nummi simul percussi a reliquis distinguerentur³⁾.

3. pars adv. 2, pars av. 2. Supra leonem **ΜΑΣΣΑ**, infra («à l'exergue») **ΛΙΗΤΩΝ** inscriptum. In unico huius generis exemplo publici iuris facto (de la S. 71) ante leonem **A** littera collocata est.

4. pars adv. 3, pars av. 2; eadem inscriptio. In nonnullis exemplis signa subsiciva ante leonem posita occurrunt, velut ramus (de la S. 231), cuspis (R. N. 1860 p. 488). Sed saepius eorum loco singulae

1) De la S. in № 56 et 57 **Ε** litteram, in № 58 Omikron conspici dicit. At litterae in huius generis nummis nondum comparent.

2) Haec sola R. N. 1860 p. 488, reliquae apud de la S. 1. 1.

3) Idem habes in denariis Romanis. Cf. Mommsen R. M. p. 457: «Dass die auf einem Theil der römischen Silbermünzen vorkommenden inconstanten Zeichen, seien dies nun Wappen oder latein. oder griech. Buchstaben oder Silben oder lat. Ziffern und bloss auf einem oder auf beiden Stempeln angebracht, gedient haben, um die einzelnen Stempelschneider oder auch nur die einzelnen Stempel zu unterscheiden und somit die Controle zu erleichtern, ist ausgemacht. Cf. praeterea Friedländerum Hermae IX 1875 p. 251.

(de la S. 233 — 234) aut binae litterae, interdum per monogramma scriptae (de la S. 235—248) comparent, quae etiam in parte adversa repeti solent (de la S. 249—258). Unum exemplum ex adversa parte signo (palma, R. N. 1860 p. 488) ex altera duabus litteris notatum est. Etiam has formarum notas esse crediderim. — In uno item exemplo (de la S. 238) praeter illas litteras monogramma exstat inter crura leonis positum.

5. pars adv. 3, pars av. 3; eadem inscriptio. Inter crura leonis vel singulae vel binae vel trinae litterae interpositae sunt. de la S. 190—230; 282.

6. pars adv. 3, pars av. 3; supra leonem **MAΣΣA** inscriptum. Infra lineam, in qua stat leo, («à l'exergue») singulae, binae, trinae litterae exaratae sunt; praeterea inter crura leonis singulae litterae, ante protomen Dianae monogrammata occurrunt, quibus fortasse magistratus argento feriendo praepositi indicantur, cum litteris infra lineam collocatis distingui videantur formae¹⁾. de la S. 153—189; 262—274.

7. pars adv. 3, pars av. 4; eadem inscriptio. Infra lineam semper trinae litterae, ante leonem aut inter crura eius et ante protomen Dianae singulae vel binae per monogrammata scriptae comparent. de la S. 116—152; 261; 275—281.

Haec septem genera ita inter se cohaerere vides, ut unumquodque et cum praecedenti et cum sequenti sive imaginibus sive signis subsicivis sive litteris adscriptis sive denique titulo connexum sit. Quodsi praeterea ad artis quoque continuationem — nam cum priorum generum nummi elegantia quadam excellant, reliquorum labentis artis vestigia ostendunt, quae in ultimis generibus ad summam barbariem demissa iacet — animum attenderis, illam seriem ad tempora transferre non dubitabis.

Argumentis in ipsorum nummorum natura positae alia accedunt extrinsecus petita. Anno enim 1860 ad Cadenet vicum (dép. de Vau-

1) Mira profecto protulerunt viri docti, dum hanc litterarum sensum explanare student. Exempli causa Lorchsium affero, virum de re nummaria Iberum optime meritum. Qui litteras **A** et **ΚΠΑ** (de la S. 142) hunc in modum explicat: «l' **A** pour la première officine et le reste pour **K** urator **P** ecuniae **A** rgenteae»; litteras **Δ** et **ΔΑΔ** (de la S. 136): «**Δ** pour la quatrième officine; à l'exergue **ΔΑΔ**. Quarta Assium Denariorum [officina]»; litteras **N** et **OAE** (de la S. 180): «**N** ou treizième numero de l'officine, **OAE** Officina **AE** ris».

cluse) thesaurus circiter 1800 drachmarum Massalioticarum effossus est, quarum 854 a de la Saussaye examinatae dispositae descriptae sunt¹⁾. Praeterea Carpentin²⁾ 28 earum, in nummothecam Massiliensem delatas, tractavit³⁾. Secundum de la Saussaye inter 809 drachmas (de 45 enim non constabat) 501 eius erant generis, quod quintum esse volumus, et novitatis prae se ferebant speciem. Has igitur ea aetate, qua thesaurus depositus est, maxime in usu fuisse apparet. 204 ad genus sextum pertinebant et item usu nondum erant detritae. Quamobrem eas paulo ante thesaurum defossum feriri coeptas omniumque recentissimas esse censeo⁴⁾. 50 genus quartum spectabant et aliquantulum attritae erant, quare eas per aliquod tempus in usu fuisse colligitur. Tertio generi duae tribuendae erant drachmae, et ipsae aliquantum detritae. 52 eaeque valde contritae ad secundum referebantur genus. Primi generis inter eas, quas excusserat de la Saussaye, nullum exstabat exemplum; earum autem, quae in nummothecam Massiliensem perlatae sunt, una ad id pertinebat genus⁵⁾. Quod nullum earum, quas septimum genus efficere diximus, occurrebat exemplum, de la S. sine dubio recte ita explicat, ut eas id temporis nondum feriri coeptas fuisse dicat.

Haec de ordine chronologico, quo drachmarum genera inter se excipiantur. Absolutam si quaeris temporum rationem, inde proficiendum est, quod inter bellum Punicum primum et secundum, ut videtur⁶⁾, earum pondus ad victoriarum normam redactum est. Cum sincerarum drachmarum sat exiguus ad nos pervenerit numerus, eas haud ita multo ante feriri coeptas fuisse suspicari licet. — Ad saeculi tertii initium artis quoque ratione ducimur, si quidem venustissimis illis nummulis, quos saeculo quarto medio assignavimus, haud parum sunt inferiores.

Post Massiliam a Caesare expugnatam drachmas feriri desiisse Mommsen⁷⁾ recte inde concludit, quod neque trium virorum neque imperatorum Romanorum nomina in eis legantur. Alterum huius sententiae argumentum sagacissime inde repetit, quod

1) R. N. 1860 p. 485 sqq. 2) R. N. 1861 p. 401 sqq.

3) Optandum est, ut reliqua pars thesauri ea providentia, qua de la S. usus est, describatur. Cf. de la S. l. 1: «Le reste de la trouvaille a été vendu ... à M. Blancard, archiviste de Marseille, lequel compte publier une notice sur la portion du trésor venue entre ses mains». Quod num perfecit ille, ignoro.

4) Quanquam de la S. eas praecedentibus vetustiores esse putat.

5) Carpentin l. 1.

6) Mommsen R. M. p. 673.

7) Nordetruskische Alphabete, Mittheil. d. antiquar. Ges. in Zürich VII (1853) p. 238; R. M. p. 675.

cum pondera drachmarum procedente tempore sensim fuerint imminuta¹⁾, levissima, hoc est recentissima, pondera non ipsarum propria sint drachmarum Massalioticarum, sed nummorum ad illarum exemplum, pretium si spectas, a coloniis Massaliensium barbarorumque civitatibus percussorum²⁾ Tertium denique affert argumentum, quod in recentissimis horum nummorum thesauris³⁾ drachmae Massalioticae non occurrant.

Iam de aere Massiliensium agendum est. — Cuius sex genera distinguere haud abs re visum:

1. Adversae parti caput Apollinis ad sinistram conversum, coma in cervicem demissa coronaque laurea ornatum, signo est; in altera taurus supra lineam cornibus obversis dextrorsus incursat. Plane eadem signa in Tauromenitanorum nummis exstant⁴⁾ neque dubium esse potest, quin Massilienses ea ab his mutuo sumpserint, cum tauri imago ad Tauromenii nomen optime quadret, non perspiciatur, quid cum Massilia habeat commune.

Infra lineam («à l'exergue») **ΜΑΣΣΑΛΙΗΤΩΝ** inscriptum legitur. Cum in adversa tum in aversa parte minora cernuntur signa, velut corona, luna dimidia, hemicyclium, diota, fulmen, bucranium, vitis, spica, cornu copiae, arcus, delphinus, concha, fax, Victoria volans etc. Ambitus horum nummorum sextum vel septimum scalae Mionnetianae gradum obtinet, rarius quintum. Ceterum haud mediocri fabrefacti sunt artificio. de la S. 283—303.

Thesaurus circiter 300 horum nummorum continens ad Sancti Marcelli vicum haud procul a Massilia distantem repertus est⁵⁾.

2. Caput Minervae dextrorsus spectans) (tripus varie constructus, a cuius lateribus in exemplis paulo vetustioribus **MA**, in recentioribus **ΜΑΣΣΑ** litterae adscriptae sunt. In utraque parte varia signa secundaria adiuncta sunt; semel eiusmodi signi loco littera **B** posita est. Ambitus sextum obtinet locum, secundum Mionnetum; fabrica aliquanto vilior est quam praecedentis generis. de la S. 377—387.

Hoc genus praecedens excepisse inde colligitur, quod subter Mi-

1) Cf. Mommsen R. M. p. 398 n. 101. 2) De his nummis cf. infra p. 97 sq.; 105; 110. 3) Huc imprimis thesaurus ad Lugdunum repertus pertinet: de Lagoy méd. gaul. p. 6.

4) Torremuzza Siciliae veteres nummi tab. LXXXVII 12. 13.

5) 17 eorum Chaland descripsit et exprimi curavit lettres numismatiques = Revue Numism. belge 1857 p. 318—321.

nervae capite et tripode in nonnullis exemplis vel Apollinis caput vel taurus vel inscriptio **ΜΑΣΣΑΛΙΗΤΩΝ** cernitur. (de la S. 378—381). Apparet igitur illos nummos, cum novis signis signari coeptum esset, denuo malleo subiectos esse novis imprimendos formis.

3. Signa primi generis repetita sunt: Apollinis caput sinistrorsus spectans) (taurus cornupeta ad dextram conversus. Sed et modulo minore (4—5 secundum Mion.) et arte rudiore confecti sunt hi nummi. Inscriptio in his quoque à l'exergue posita, sed informibus exarata litteris et amputata est; nam tantum litterae **ΜΑΣΣΑΛΙ**, **ΜΑΣΣΑΛ**, **ΜΑΣΣΑ**, **ΜΑΣ** comparent. Praeterea plerumque haud bene sunt conservati, id quod cum metalli vilitate cohaeret «qui est formé d'un assez mauvais mélange dur et cassant offrant de la ressemblance avec le métal des médailles gauloises fondues. Ce métal peu propre à recevoir l'empreinte du coin, se corrode et se détériore facilement dans la terre»¹⁾. Supra taurum varia signa subsiciva vel variae litterae conspiciuntur: «j'ai trouvé les variétés suivantes: en lettres **A**, **E**, **P** et en symboles: proue, couronne, épi, astre, fleur à trois feuilles, croissant avec un point, corne d'abondance, rameau et un symbole incertain dont la forme se rapproche de celle d'un sympulum»²⁾. Duo exempla, quae de la Saussaye affert (317. 318), ad Sancti Remigii reperta sunt³⁾. Anno autem 1849 in Druentiae ripa «dans le territoire de Marseille» c. 400 nummi huius generis in lucem prodierunt, quos de Lagoy marchio breviter sed scite descripsit⁴⁾.

4. Eadem signa, sed et caput Apollinis et taurus modo ad dextram modo ad sinistram partem conversa. Supra taurum **ΜΑΣΣΑ**, infra lineam **ΛΙΗΤΩΝ** inscriptum. Capiti Apollinis signa subsiciva vel litterae interdum monogrammate scriptae, tauro litterae addita. Modulus etiam minor ($2\frac{1}{2}$ —3), ars inferior quam praecedentis generis. de la S. 304—315.

5. Artis vilitas ad meracam barbariem collapsa est. Taurus interdum tranquillus stat. Supra taurum **ΜΑΣΣΑ** vel **MA** inscriptio, à l'exergue signa secundaria aut singulae vel binae vel trinae litterae comparent; interdum inscriptio infra lineam, signa subsiciva supra taurum posita. de la S. 322—373.

6. Modulus 1—2. Fabrica seram prodit aetatem. Ingens varietas

1) de Lagoy R. N. 1849 p. 323.

2) de Lagoy l. l.

3) de la Lagoy l. l.

4) l. l.

signorum; in adversa enim parte caput Minervae (388—412) et caput modo turritum modo coronatum conspicitur, quod de la S. pro Dianae¹⁾ habet, ego Fortunae vel ipsius Massiliae humana specie induitae²⁾ esse suspicor. de la S. 423—431. In aversa parte Minervae Poliadis statua (388), leo (389—393), aquila (394—402), noctua in caduceo posita (403—404), delphinus tridensque (405—428), navis (406—412; 424—425), caduceus (413—420; 427; 431), taurus cornu-peta (423), duae manus coniunctae (421) comparent³⁾.

Haec sex genera ipso illo ordine, quo ea enumeravimus, se excepisse cum modulis paulatim imminutis tum arte sensim lapsa demonstratur. Primum genus post aboletos obolos vel potius litra argentea signari coeptum esse verisimile videtur. Artem si respicis, ad eandem aetatem atque drachmae graves pertinere potest. Tertium genus ea spectat tempora, quibus Romana pecunia in Gallia Narbonensi circumferebatur. Thesauro enim ad Druentiam reperto duo denarii Romani continebantur. Quintum genus aeris sexto generi drachmarum aequale esse propter fabricae et litterarum ad formas spectantium similitudinem suspicari licet. Sexti denique generis nummos aeneos post Massiliam a Caesare expugnatam usque ad extremam antiquitatem signatos esse puto.

Mommsen⁴⁾ quidem propriorum nummorum ius Massiliensibus a Caesare ademptum esse statuit argumentis, quae supra exposui, et scriptorum locis innixus, quales sunt Dio Cass. 41, 25: ἐκείνων τότε μὲν τὰ τε ὄπλα καὶ τὰς ναῦς τὰ τε χρήματα⁵⁾ ἀφείλετο, ὕστερον δὲ καὶ τὰ λοιπὰ πάντα πλὴν τοῦ τῆς ἐλευθερίας ὀνόματος. Flor. II 13: «Omnia ablata praeter libertatem». Oros. VI 15: «Massiliam vitam tantum et libertate concessa ceteris rebus abrasit». At enim illa de argento tantum valent; scriptorum autem testimoniis contrarium, atque Mommsen vult, efficitur. Propriorum enim nummorum ius fundamentum αὐτονομίας est tam necessarium, ut res publica illo carens sui arbitrii esse⁶⁾ nullo pacto dici possit. Quid? credisne eam civita-

1) Propter № 423, ubi pharetram pone caput deprendere sibi visus est. Sed id valde dubium. Corona autem muralis a Dianae simulacro aliena est.

2) Τύχης enim urbanae imagine ipsam urbem repraesentari nemo nescit.

3) Nummus 422 mihi valde suspectus est. 432—434 a barbaris ad exempla Massiliensium eudentibus profecti esse videntur.

4) R. M. p. 675. 5) Haec verba non ad ius proprios nummos edendi ademptum, sed ad pecuniam praesentem ablatam pertinere apparet; neque Mommsen aliter ea intellexisse videtur.

6) Locis supra exscriptis adde Strab. p. 181: καὶ ὁ Καῖσαρ δὲ καὶ οἱ μετ' ἐκείνων ἡγεμόνες τὴν αὐτονομίαν ἐφύλαξαν ἣν ἐξ ἀρχῆς εἶχεν ἡ πόλις.

tem, cuius in dicione Strabonis quoque temporibus complura oppida erant, eo caruisse iure, quo oppida utebantur latina?— At ne in aeneis quidem nummis principum Romanorum mentio fit. Libertatis Massiliensium id ipsum est indicium; singulare illud quidem ac praecipuum et, quantum sciam, praeterea solis Atheniensibus concessum. Hi enim et ipsi iure argentum signandi amisso imperatorum quoque temporibus nummos aeneos edere pergebant, in quibus tamen neque imperatorum neque magistratum Romanorum ulla exstat mentio¹⁾. Accedit denique Faurisii de Sancto Vincente testimonium, quod de la Saussaye e commentariis eius manu scriptis affert²⁾. Is enim anno 1789 ad Aquas Sextias in monumento sepulchrali «élevé d'après les conjectures les plus vraisemblables pendant le règne d'Antonin-Pie» nummum aeneum (nummo 429 apud de la S. similem) repertum esse narrat; quem nummum usu nondum tritum («à fleur de coin») fuisse.

Quae cum ita sint, Mommseni sententiam de solo argento valere apparet. Contra ius aeneos nummos signandi Massilienses, sicut Athenienses, imperatorum quoque aetate retinuisse putandi sunt. Quod ipsis nummis confirmatur. Sigma enim litterae forma lunaris nisi in nummis aeneis non occurrit³⁾; item in his tantum inveniuntur litterae Latinae⁴⁾. Qua ex re etiamsi certi termini repeti non possint, tamen hos nummos ad inferiorem aetatem, quam drachmas argenteas, pertinere apparet.

Fabrica infimae aetatis indicia prae se fert; huc spectant planitas signorum, exiguitas modulorum, globosa denique nummorum forma⁵⁾.

Iam ad rem nummariam coloniarum Massiliensium pergamus.

Coloniarum ad ortum et in mediterraneo sitarum tres proprio nomine nummos signaverunt: Avenio, Cabellio, Antipolis.

Avenionensium unum nummum argenteum affert de la Saussaye (tab. XVI Avenio 1), ex altera parte capite Apollinis, ex altera apro insignitum, supra quem **AOYE** inscriptio cernitur. Illud signum e nummis Massiliensibus aenis mutuo sumptum esse apparet, hoc saepius

1) Beulé monnaies d'Athènes p. 389—401. 2) p. 88.

3) **MACCA**: de la S. 390, 392, 395, 396, 400, 402, 405, 417, 426, 427—430.

4) **MASSA**: de la S. 401. **D**: de la S. 392, 393. 5) Cf. de la Saussaye

p. 84: «on ne frappe plus guère que dans les petits modules et sur des flans globuleux, qui donnent à ces pièces l'apparence des médailles impériales de potin d'Alexandrie et des petits-bronzes d'Anastase ou de Justin.»

in nummis Gallorum occurrit et pro proprio eorum insigni habetur¹⁾. Pretium huius nummi si spectas, ad normam drachmarum Massalioticarum id formatum esse apparet; sed pondus habet etiam magis minutum (2.55) quam recentissima illarum exempla; quo ad seriem aetatem eum pertinere perspicitur. — Sequens nummus (№ 2) aeneus est et eisdem signis impressus; inscriptionem habet **AYE**. Et huius et praecedentis nummi ars satis bona est. — Reliquorum contra fabrica vilissima est. № 3 et 4 Apollinis caput et taurum cornupetam exhibent, № 5 taurum stantem et caput muliebri corona murali ornatum, quod de la Saussaye nescio quo iure Dianae esse iudicat, ego pro Fortunae urbanae habuerim. Hi eadem inscriptione signati sunt, qua nummus primus.

Cabellioniensium item unum nummum argenteum affert de la S. (tab. XVII), ex parte adversa capite muliebri et inscriptione **CABE**, ex aversa cornu copiae in corona laurea posito et inscriptione **LEPI** notatum. Huius pondus 0.49 est; aliud exemplum 0.55 pendit (Combe Mus. Brit. p. 34); duplum 1.12 valet eiusdem generis nummus secundum Mommsen²⁾ in nummotheca Vindobonensi asservatus. — Hos anno 44 vel 43, quo tempore Lepidus Galliae Narbonensis proconsulatum tenuit, emissos esse apparet. — Paulo priores nummi aenei 2—5 esse videntur. Quorum qui ultimo loco allatus est, ex altera parte Jani caput bifrons et inscriptionem **CABE** habet, ex altera leonem Massiliensem, qui dudum satis miro errore pro M. Antonii triumviri capite habitus est. Quem errorem Mionnet³⁾ correxit, sed inscriptionem infra lineam positam et hic et de la Saussaye **M. ANT.** interpretantur, cum clarissime **ΜΑΣΣ . . . ΩΝ** scriptum sit. № 2—4 in parte adversa caput muliebri corona laurea circumdatum et **CABE** inscriptionem, in parte aversa caput iuvenile galeatum et inscriptionem **COL** praebent. — Idem caput muliebri in nummo № 6 occurrit, sed corona murali ornatum, unde Fortunae id esse colligitur. Caput autem galeatum cum de Lagoy pro Marte habendum esse videtur, quo populum Romanum repraesentari arbitror. His igitur signis ad coloniam Latinam Cabellionem deductam alludi videtur. Ad Fortunae porro imaginem cornu copiae in nummorum 1 et 6 aversa parte effictum bene quadrat. In nummo 6, ut ad hunc revertar, in parte adversa **COL CABE**, in aversa **AVGVST-COS. XI. IMP CAESAR** inscriptum est. Anno igitur 23 a. Chr. cum percussus esse apparet.

1) Cf. de la Saussaye R. N. 1840 p. 245 sqq.

2) R. M. p. 675 n.

3) Suppl. I p. 133.

Antipolitanorum nummi (de la S. tab. XIV) aenei sunt et ex aversa parte Apollinis capite, ex aversa Victoria tropaeum coronante signati; in illa № 1—4 inscriptionem **ΕΙΣΔΗΜΟΝ**¹⁾, in hac **ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΩΝ ΛΕΠΙΔΟΣ** gerunt. — Nummi 5 inscriptionem de la Saussaye hunc in modum interpretatur **ΕΠΙ ΛΟΥΚΙΟΥ ΚΟΡΥΗΛΙΟΥ**. — Reliquorum tituli obsecuri et incerti sunt²⁾.

Omnes hos nummos ea demum aetate percussos esse apparet, qua coloniae illae proprio utebantur iure. Quod post Massiliam a Caesare expugnatam factum est. Is enim Massilienses territorio, quod possederant, privavit praeter litoris tractum inter Massiliam et Varum flumen interpositum³⁾. Sed in hoc quoque Antipolis eis adempta eiusque loco Nicaea in laeva Vari ripa sita concessa est⁴⁾.

Quamobrem nullus horum nummorum annum 49 a. Chr. n. excedere potest. Qua cum temporis ratione optime conveniunt, quae ex ponderibus nummorum argenteorum et ex inscriptionibus supra collegimus⁵⁾. — Cum vero ius nummorum civitatibus in Gallia Narbonensi sitis brevi post annum 23 a. Chr. n. ademptum esse videatur⁶⁾, ad angustum temporis spatium referuntur nummi a coloniis Massiliensium ad ortum sitis emissi.

Cum Cabellio, Avenio, Antipolis a Plinio oppida Latina dicantur, et Cabellioniensium nummi quoque **COL** inscriptionem praeseferant, Herzog⁷⁾ a Caesare illa civitate Latina donata esse haud iniuria coniecisse videtur. Prisco autem Romanorum more oppidis Latini nominis nisi nummos aeneos non emittere licebat⁸⁾. Atqui ab Avenioniensibus et

1) 1. ΔΗΜ	} de la S.
2. ΙΣΔΗΜ	
3. ΙΣΛΙΜ	
4. ΜΙΔΙ	

2) 6. ΚΑΝ	} de la S.	
7. ΙΑ·ΤΕ		
8. ΣΥΙΣ		
ΠΑΙΜ		
ΛΑ·ΚΑ	" "	n. 12.
Ο·ΦΡΟ	Scott R. N. 1854 p. 293.	

3) Athenopolis, quippe quae in Massiliensium remansisset dicione (cf. Plin. III 5 Athenopolis Massiliensium), proprios nummos signare non potuit. Vel propterea Hucheri sententia, qui nummum aliquem aeneum signis Massalioticis impressum Athenopoli tribuit (R. N. 1855 p. 322), stare non potest. Inscriptione huius numismatis Massiliensium potius nomen barbarorum imitatione corruptum quam Athenopolitanorum contineri videtur.

4) Strab. p. 184. 5) Quae igitur Herzog (Galliae Narb. hist. p. 30 sq.) de ratione, quae inter Massiliam eiusque colonias intercesserit, e nummis Avenioniensium colligi vult, fundamento carent. 6) Mommsen R. M. p. 677.

7) Herzog l. l. p. 86 sqq. 8) Mommsen R. M. p. 318 sq.

Cabellioniensibus argentum quoque signatum esse supra vidimus. — Simili modo Nemausenses civitate Latina a Caesare accepta¹⁾ argenteos²⁾ percusserunt nummos. Quod haud facile aliter explicaveris nisi ita, ut propter bellorum civilium turbas, quae alia quoque maiorum instituta everterunt, illam legem neglectam esse dicas³⁾.

Coloniaram ad occiduum diem sitarum duae tantum⁴⁾, Emporium et Rhoda, proprio nomine nummos percusserunt⁵⁾.

Emporium, quod, ut supra⁶⁾ exposuimus, inter Gallorum migrationem et annum 347 a. Chr. conditum est, cum brevi post adeo convaluisset, ut proprii fieret arbitrii⁷⁾, suo nomine nummos emittere coepit et initio quidem pondera monetae Massiliensium retinuit. Antiquissima enim Emporitanorum numismata nummuli argentei⁸⁾ sunt, secundum Zobelium gr. 1.20; 0.60; 0.30; 0.15 pendentes. Sunt igitur tertiae, sextae, duodecimae, vicesimae quintae partes drachmae Phocaicae, ad cuius legem Massiliensium quoque nummos redactos fuisse supra vidimus. Signa autem non Massilia, sed e Campania Siciliaeque petita sunt⁹⁾. Tituli **E**, **EM**, **ΕΜΠ** modo dextrorsus modo sinistrorsus scribuntur¹⁰⁾.

1) Mommsen R. G. III⁶ p. 553.

2) de la Saussaye XIX 5. 3) Eodem modo Lenormant la monnaie dans l'antiquité II p. 205 explicandum esse censet, quod hac aetate coloniae civium Romanorum velut Corinthus, Lugdunum, quae ex vetere more hoc iure carebant, suo nummos ediderint nomine. 4) Nam quod de la S. p. 90 sq. et tab. XIII Agathae attribuerat nummos, ipse p. 204 incertissimum id esse concessit. — Item iniuria Rhodanusiae et Hemeroscopeo olim adscribebantur nummi.

5) Emporitanorum Rhodensiumque nummos nitide expressos habes apud Heiss monnaies antiques de l'Espagne Paris 1870 pl. I—IV; cuius libri textus neglegentissime conscriptus est. — Valde autem dolui, quod Zobelii de Zangroniz commentationibus annalibus Hispanicis, quibus nomen est Memorial Numismatico Espagnol tom. IV, V, VI (1878 sqq.), insertis uti mihi non licuit. Quae aliqua sane ex parte eiusdem viri de re nummaria Iberum praeceteris bene meriti commentario compensantur, qui Monatsber. d. Acad. z. Berlin 1881 p. 806—832 exstat. Hic infra saepius laudabitur. 6) p. 75. 7) Hoc praeter nummos etiam Rhoda colonia ab Emporitanis emissa et foedus ante bellum Punicum secundum cum Romanis ictum demonstrant. 8) Gaillard catalogue de monnaies recueillies en Espagne Paris 1844 p. 24 n. 367; p. 25 n. 377—385; pl. II n. 3, 5—9. Heiss I n. 11—17.

9) Haec afferuntur a Zobelio: p. adv. caput Minervae, Proserpinae, Arthusae; p. av. gallus, singula vel bina folia hederacea, trini tali, polypus, diota, caput taurinum, caput lupinum, noctua, capra, taurus facie virili barbata insignis, eques, singulae vel trinae aves, caput mulieris, taurus cornupeta, bini delphini, pegasus volans, qui capitis loco Amorem conquiniscentem gerit.

10) Zobel illos his posteriores esse vult; sed num temporis ratio hac re definiiri possit, dubito.

Cum Carthaginienses, qui Massiliensium calamitate usi magnam Hispaniae, qua mari mediterraneo alluitur, partem recuperaverant¹⁾ mercaturam per omnem Hispaniae oram gerentes multum pollere coepissent, Emporitani ut ad illorum normam nummorum pondera redigerent, permoti sunt. Exstant enim numismata Emporitana, quae propter artis rationem nummulis illis posteriora esse apparet. Horum quae fabricae paulo vetustioris indicia praec se ferunt, gr. 5.00, reliquae gr. 4.70 pendunt. Quae pondera ad legem nummorum Carthaginiensium accomodata esse cum iam Qucipo²⁾ perspexisset, Zobel³⁾ demonstravit. Emporitanos id fecisse apparet, quo facilius rem gererent cum Carthaginiensium colonis. Cuius commercii complura exstant documenta. Anno enim 1866 ad Carthaginem Novam Emporitanorum nummus (Heiss I 1) una cum nummo Ebusitano et Carthaginiensi repertus est⁴⁾. Cum Ebuso imprimis artam societatem iniisse videntur. Thesauro ad Dertosam effosso praeter drachmas, quae appellari solent, Emporitanas nummus argenteus Ebusitanus continebatur⁵⁾. Ebusitanorum porro nummi in Aquitania haud raro occurrunt⁶⁾. Quid quod barbari Aquitaniam incolentes, qui saepissime Emporitanorum et Rhodensium imitati sunt drachmas, interdum Ebusitanorum nummos expresserunt⁷⁾.

Atque initio quidem Emporitani nummos ad Carthaginiensium normam formatos signis imprimebant ipsis quoque a Carthaginiensibus mutuo sumptis. Illuc enim spectant caput Cereris et equus phaleris ornatus, qui a Victoria volante coronatur⁸⁾. Nummi his signis conspicii quinque grammatum pondo pendunt. Sed brevi post Punicorum signorum loco, quae et ipsa e Sicilia a Carthaginiensibus petita erant, alia successerunt e nummis civitatum Siciliensium desumpta. Caput enim

1) Cf. p. 76. 2) Essai sur les systèmes métriques et monétaires des anciens peuples. — Mommsen (annali dell' Istituto XXX = 1863 p. 6) horum nummorum pretium ita explicabat, ut denos obolos valere diceret. 3) l. l. p. 811—813.

4) Heiss l. l. p. 44. 5) Heiss l. l. 6) Romé de l'Isle (catalogue des médailles antiques et modernes du Cabinet de M. d'Ennery. Paris 1788 p. 113) postquam nummum Ebusitanum descripsit, haec addit: «il est à remarquer que ces médailles se sont trouvées en assez-grand nombre à Vieille-Toulouse et qu'elles varient beaucoup pour les lettres de la légende et du revers».

7) Nummus, quem de Loupérier (R. N. 1840 tab. XVII 48) primus vulgavit, et qui «à l'Île de Noé près Condom» repertus est, ex altera parte caput Cabiri Ebusitanorum insigne, ex altera rosam Rhodensium barbarice expressam praebet (Eundem nummum de la Saussaye R. N. 1866 tab. XVII 48 et Robert numismatique de la Province de Languedoc p. 24 № 37 ediderunt).

8) Heiss p. 20.

Proserpinae, sive id est Cereris vel etiam Arethusae, tribus vel duobus piscibus circumdatum celeberrimum Syracusanorum est insigne; pegasus autem volans, qui proprie antiquissimum Corinthiorum signum est, et Syracusanorum et aliorum Siculorum in nummis occurrit. Hoc tamen Emporitani peculiari modo ita immutaverunt, ut capitis loco pusionem alatum manibus protentis summos pedes prehendentem et cuius alis illius formarentur aures, pegaso iniungerent. Singularem hac figura quid sibi voluerint, non constat. Alterius partis signo Emporitani novam significationem subieciisse videntur. Proserpina enim sive Ceres sive Arethusa nihil ad eos pertinebat. Immo Dianam praecipuis colebant honoribus, sicut Massilienses et reliqui Massiliensium coloni ¹⁾. Quamobrem cum in nonnullis nummis ²⁾ capiti illi arcus pharetraque adiuncta sint, Dianae id esse Emporitani voluisse videntur. Simile Massiliae factum esse supra vidimus.

Opera confecti sunt hi haud mediocri; pondus habent aliquanto imminutum; plerumque enim non plus quam 4.70 gr. valent. Ad aetatem eorum definiendam thesaurus ad Cheste vicum haud procul Valentia distantem repertus ³⁾ magni momenti est. Eo enim praeter nummos Carthaginienses, denarium Romanum satis vetustum, victoriatos denique Saguntinos gravi pondere insignes, haud paucae drachmae Emporitanae eius, quod modo descripsimus, generis continebantur eaque usu satis contritae. Cum victoriatos istos Saguntinos 3.41 gr. circiter valentes Zobel ⁴⁾ inter annos 228 et 219 a. Chr. n. emissos esse demonstraverit, nummi illi Emporitani medio fere saeculo tertio attribuentur.

Eadem pondera et signa nummi quidam praebent barbarica fabrica et titulis Ibericis insignes. Indictum nomen in his agnoscere volunt viri docti linguae Ibericae periti. Ab illis igitur, qui eandem Graecis urbem habitantes seorsim administrabantur ⁵⁾, profecti sunt hi nummi; quos ad eandem referri aetatem atque drachmas illas Emporitanas e ponderibus colligitur.

Cum Romani post bellum Punicum primum in Hispania multum valere coepissent et Saguntinos ipsosque Emporitanos foederibus sibi

1) Strab. p. 160: *κάνταυθα δὲ καὶ ἐν τῷ Ἐμπορίῳ τὴν Ἀρτεμιν τὴν Ἐφεσίην τιμῶσιν*. Cf. id. p. 180.

2) Heiss I 8. 3) Cf. Zobelium commentt. in hon. Mommseni p. 819.

4) l. l. p. 821. 5) Strab. p. 160: *δίπολις δ' ἐστὶ τεῖχει διωρισμένη, πρότερον τῶν Ἰνδικητῶν τινὰς προσοίκους ἔχουσα, οἱ καίπερ ἰδίᾳ πολιτευόμενοι κοινὸν ὅμως περίβολον ἔχειν ἐβούλοντο πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἀσφαλείας χάριν*.

adiunxissent, hi ad illorum normam monetae suae pretium redegerunt. Nam quod nummi Emporitanorum eisdem signis impressi, sed negligentissime confecti 4.22 gr. plerumque valent, recte Zobel ita explicandum esse ducit, ut eorum pretium antiquissimis denariis Romanis, quorum 72 unum pondo pendebant, accommodatum esse dicat. Quod ante annum 217 a. Chr. factum esse inde perspicitur, quod haud ita multo ante hunc annum 84 denarii ex una argenti libra confici coepti sunt ¹⁾.

Cum vero Romani denariorum pondus imminuissent, Emporitani ipsi quoque nummorum suorum pretium proinde elevavisse videntur, cum recentissimi eorum 3.90 gr. pendant ²⁾. Hos nummos usque ad Hispaniam in provinciae formam redactam vel usque Emporias a Catone expugnatas ab Emporitanis emissos esse Zobel putat.

In nummis aeneis, quorum pretia item ex exemplis Romanis pendent, Graecae inscriptiones non occurrunt. Qui propter Ibericas inscriptiones Emporiis tribuuntur ³⁾, ex parte adversa omnes Minervae caput galeatum, ex aversa pegasus, taurum cornupetam, leonem, equum, hippocampum gerunt. Zobel primos pro assibus, secundos pro semissibus, ultimos pro quadrantibus habet.

Postquam Caesar coloniam Latini nominis Emporias deduxit, per aliquot tempus nummos Minervae capite et pegaso impressos Emporitani signaverunt, in quibus praeter urbis nomen latinis litteris scriptum nomina magistratuum quinquennialium singulis litteris per puncta diremptis indicata exstant ⁴⁾.

Rhodensium nummi ⁵⁾ ex parte adversa capite illo e Syracusanorum tetradrachmis deprompto, ex aversa rosa signati sunt. Capiti tamen nunquam pisces adduntur. Rosae insigne vario modo formatum est. Etenim aut a fronte aut a tergo conspicitur. Plerumque quaternis foliolis proceris velut binis diametris in quattuor aequales partes dividitur. Quare fit, ut rotae speciem prae se ferat. Fortasse Massiliensium nummorum exemplo Rhodenses permoti sunt, ut hac singulari figura insigne suum formarent. Ubi radii illi foliacei desunt, rosa ita figurata est, ut vetustae illius rotae, quae in antiquissimis Massiliae nummulis conspicitur, speciem prae se ferat. Quod forte fortuna

1) Bahrfieldt Numismat. Ztschrift von Wien 1883 p. 5 sqq.

2) Zobel l. l. p. 809.

3) Heiss IV 37—53.

4) Heiss III 54—68.

— Etiam capiti Minervae interdum (Heiss III 54.) arcus pharetraque addita sunt, unde id quoque pro Dianae accipi voluisse Emporitanos perspicitur.

5) Heiss I.

factum esse vix quisquam crediderit. Etiam horum pretium ad nummorum Carthaginiensium normam redactum est. Quoniam vero exempla minus quam 4.70 gr. valentia rarissime inveniuntur, per parvum temporis spatium Rhodenses nummos signavisse videntur. Ceterum summo artificio numismata sua exarabant.

Iam nummi ad exemplum Massiliensium colonorumque eorum a barbaris percussi considerandi sunt. Qui propterea haud exigui sunt momenti, quod ex eis quam late patuerit illorum cum indigenis commercium, cognoscitur.

Emporitanorum nummi, a quibus ordiri iuvat, ab Indicetibus eodem illis περιβολῶν utentibus ita expressos esse, ut Graecorum nomini suum substituerent characteribus Ibericis exaratum, supra memoravimus. Barbarorum item imitatione nummos, qui apud Heiss sunt № 18—36, procusos esse cum ex fabricae vilitate, tum ex inscriptionibus Graecis illis quidem, sed mutilatis et litteris Ibericis adulteratis cognoscitur¹⁾. Praeterea caput illud iuvenile, quo nummi Celtiberici et argentei et aenei Romanorum iussu signati ornantur²⁾, ex capitis illius, sive Cereris id est sive Proserpinae sive Arethusae sive Dianae, quod in nummis occurrit Emporitanis, imitatione ortum esse suspicor. Magna enim vultuum similitudo inter ea intercedit, in teretum genarum plenitate, menti valde eminentis magnitudine, semiaperti denique oris proprietate posita³⁾. Cincinnorum porro comptus a fronte in torum collectorum, quo hoc caput Celtibericum insigne est, ex Emporitani illius capitis ornatu explicatur. Inde quoque repetendum, quod huius collum plerumque monili distinguitur⁴⁾. Maxime autem piscibus, quibus utrumque circumdari solet, Celtiberum signum ex nummis Emporitanis depromptum esse demonstratur.

De Luynes dux⁵⁾ et Mommsen⁶⁾ etiam nummos, qui in Gallia, qua inter septentrionem spectat et occasum, ad oras maxime oceani Britannici,

1) № 36 pegasi loco centaurum gerit, qui ex illo ortus est prono errore. Pasionis enim, cuius figura caput pegasi efficitur, solum caput retentum; alarum autem loco dextra Centauri longo munita gladio successit.

2) Heiss tab. V—XLI. Variarum gentium per totam paene Hispaniam Tarraconensem habitantium sunt nummi.

3) In nonnullis nummis barbatum est id caput; sed barbam suo Marte suaque arte a barbaris additam esse ex fabricae eius vilitate apparet.

4) In nonnullis nummis monile in limbum vestis abiit.

5) R. N. 1840 p. 87. 6) Mommsen R. M. p. 768 n. 49. Nordetrusk. Alph. p. 247 sq.

reperiri solent et civitatibus Aremoricis tribuuntur¹⁾, ad drachmarum Emporitanarum exemplum formatos esse arbitrantur, quippe qui ab altera parte caput cincinnatum, ab altera equum et Victoriam supervolantem praebant. Sed vultus lineamentis et capillorum compectu e Philippeis, quos per totam Galliam septentrionalem signis incredibili modo depravatis²⁾ a barbaris expressos esse constat, illud caput petium esse evincitur. Equus autem in altera parte procusus bigae residuum est; quae vulgo pro Victoria habetur, aurigam esse apparet; currus denique una rota («une fleur à lis heraldique» Rondier) vel pluribus indicatur³⁾.

Creberrimi sunt nummi ad Rhodensium exemplum a barbaris formati. In nonnullis et caput muliebre et rosa manifesta agnoscuntur⁴⁾. Horum etiam pretia ad Rhodensium legem accommodata sunt; valent enim gr. 5.06—4.17⁵⁾. Plerumque autem radii illi foliacei in crucem abierunt (quamobrem «monnaies à la croix» hi nummi nuncupari solent), ipsa floris folia in lunas dimidiatas comminuuntur aut omnino omittuntur⁶⁾. Pondera habent admodum varia; aut enim 4.70—4.60 aut 3.75—3.12 aut 2.95—1.83 aut denique 0.48—0.25 pendunt⁷⁾.

1) 982 tales nummi in Caesarea insula (Jersey) in lucem prodierunt: Donop description de la trouvaille de l'île de Jersey, Hannover 1838. 390 eiusdem generis nummi «près bourg de Vouillé (Poitou)» effossi sunt: Rondier R. N. 1842 p. 76. 550 denique ad Avranches (St. Lô) sunt reperti: R. N. 1846 p. 319.

2) Omnia nummorum Gallicorum signa, quae non aut a Massiliensibus aut a Rhodensibus vel Emporitanis aut denique a Romanis mutuo sumpta sint, ex Philippeorum imaginibus continua barbarorum imitatione deformatis atque corruptis pendere censeo. Ut uno defungar exemplo, in nonnullis nummis Gallicis aliqua planta occurrit, quae pro visco haberi et e Druidum mysteriis repeti solet. (cf. Meyer Mitth. d. antiq. Ges. zu Zürich XV p. 4). At capillus capitis Apollinei est in Philippeis expressi. Etiam «le véritable symbole de la nation Gauloise», aprum, ex equo Philippeorum ortum esse suspicor. Sed haec hoc loco pluribus persequi non possum.

3) Cf. exempla apud Donopium expressa. 4) Heiss tab. I 4—9; Robert numismatique de la Province de Languedoc tab. I 1—8.

5) Haec sunt pondera a Robert et Heiss allata: 5.06 (1); 5.00 (1); 4.98 (1); 4.93 (2); 4.89 (1); 4.85 (3); 4.75 (1); 4.70 (1); 4.57 (1); 4.39 (1); 4.17 (1).

6) Capiti interdum pisces adduntur (plerumque foliorum specie per errorem formati), quos, cum a nummis Rhodensium alieni sint, ex Emporitanorum nummis petitos esse apparet.

7) I. 4.70; 4.69; 4.60. II. 3.75; 3.65; 3.51; 3.49; 3.45—3.41; 3.40—3.30; 3.12. III. 2.95; 2.90; 2.75; 2.70; 2.30—2.25; 2.15; 1.86; 1.83. IV. 0.48—0.40; 0.44—0.25; 0.39; 0.26. Primum genus ex Rhodensium lege pendet; secundum fortasse ad Philippeorum normam redactum est (cf. Mommsen nordetrusk. Alph. p. 247 sqq.); tertium et quartum coniungenda sunt, utpote drachmae et oboli Massilienses.

Creberrimi inveniuntur hi nummi cum per totam Aquitaniam tum ad Tolosam urbem ¹⁾, quamobrem Volcis Tectosagibus tribui solent. Sed etiam in Gallia Narbonensi ²⁾ et Lugdunensi ³⁾ occurrunt.

Saepe autem Rhodensium signum cum imaginibus a Philippeis assumptis ita coniungitur, ut ab altera parte vel capitis Apollinei vel bigae vestigia, ab altera rosa vel crux conspiciatur ⁴⁾. Huius generis nummi non solum per Aquitaniam, Narbonensem, Lugdunensem, sed etiam per Germaniam ⁵⁾ et Helvetiam ⁶⁾ passim inveniuntur.

Galli cum a Massiliensibus accepissent quaecunque ad vitam cultiorem pertinent, nummis quoque uti ab his didicerunt. Et interdum quidem fraudi ferendi labore vitato numismata a Graecis percussa in suum contulerunt usum. Massiliensium enim et drachmae et oboli et

1) De la Saussaye R. N. 1838 p. 223; 1866 p. 389 sqq.; de Saulcy R. N. 1867 p. 3 sqq. Quam frequentes saeculo XVIII ad Tolosam provenerint, ex Audiberti (dissertation sur les origines de Toulouse 1764) testimonio a de la Saussaye allato colligitur: «pour se former une juste idée de la quantité de médailles que fournit Vieille-Toulouse, il suffit de savoir, que les paysans s'offraient, il n'y a pas longtemps, à y travailler pour rien; les médailles d'argent qu'ils trouvaient à coup sûr les dédommageaient amplement de leur salaire». Item quam plurimi reperti sunt ad «île de Noé près d'Auch» et «entre Mirande et Condom»: de Longpérier R. N. 1840 p. 413; Hervey de St.-Denis R. N. 1841 p. 155 sqq. Ad Cuzance (canton de Martel, dép. Lot) circiter quattuor milia horum nummorum protracta sunt: Bulletin de la Soc. archéol. du Midi de la France 1879 p. 477 sqq. Alii thesauri inventi sunt ad Aurillac (Cantal): de Luynes R. N. 1840 p. 86; ad Rodez (Aveyron): Robert I. I.; ad Castelnaudary (Aude): Robert I. I.; Perigueux (Dordogne): Robert I. I.; ad Blaye (Gironde): Robert I. I.

2) Ad Baeterras 750 reperti sunt: Robert I. I. (Noguier bull. de la soc. archéol. et scientif. de Béziers 1872 inspicere non potui); alii thesauri prodierunt ad Mesum (Mèze, Hérault): Robert I. I.; ad Lutevam (Lodève, Hérault): de Lagoy mël. de numism. p. 9 sqq. Etiam in sinistra Rhodani ripa interdum occurrunt: Chaudruc de Crazannes R. N. 1839 p. 161; Robert I. I. p. 31; de Lagoy description de quelques médailles inédites p. 29 n.

3) Ad «Bridiers près la Souterraine (Creuze)»: Fillieux description d'un trésor trouvé à Bridiers» 1864.

4) Caput Apollinis cum cruce coniunctum habes apud Robert pl. I 83; 27. Biga et rosa barbarice depravatae in nummo occurrunt ad «Montauban (Tarn et Garonne)» reperto: Chaudruc de Crazannes Revue Numism. belge 2 sér. VI (1856) p. 385.

5) Ad Abnoba montis pedem et in reliquo territorio Badensi, ad superiores partes Rheni et Danubii fluminum. Cf. Robert I. I. p. 22; H. Meyer Mitth. d. antiqu. Ges. z. Zürich XV (1863) p. 12.

6) Ad Genavam et Noviodunum (Nyon): Meyer I. I.

aes haud raro procul Massilia et barbaricis commixta nummis deteguntur. Sed eudendi arte a Graecis assumpta et ipsi nummos signabant ad illorum exemplum, rudissima sane fabrica usi, sed neque imagines neque inscriptiones mutantes. Huc pertinent oboli № 51—53 apud de la Saussaye, drachmae № 60—69, 115, 282, nummi aenei № 316, 360—363, 432—434. Interdum vero Massiliensium inscriptioni barbarorum nomen substitutum est sive Graecis sive barbaricis litteris exaratum. In nummis ad primi generis drachmarum exemplum vilissima arte expressis inscriptiones comparent Tuscis vel Raeticis characteribus confectae: riko ¹⁾, piruko ²⁾, rutirio vel potius trutirio ³⁾, unurekurto ⁴⁾. Quarum prima civitatem Ricomagensium in Alpibus Maritimis sitam indicari apparet; reliquae quid sibi velint, non liquet. Drachmae secundi generis Segobiorum ⁵⁾ et Tricoriorum ⁶⁾, tertii generis Caenicensium ⁷⁾ nominibus inscriptae sunt. Drachmas septimi generis Aedui imitati sunt, nisi quod leonem gradientem in ursum transformaverunt ⁸⁾; hae ab altera parte inscriptionem **EDVIS**, ab altera **ORCETI** (i. e. Orgetorix) praebent. Glaniorum ⁹⁾ denique drachmis ab altera parte Dianae caput, ab altera taurus cornupeta signo est. Nummorum aeneorum signa (caput Apollinis, taurum cornupetam) Samnagenses ¹⁰⁾ imitati sunt.

A Massiliensium nummis aeneis, quos primum genus effici volumus, etiam imagines aeris illius, quod in Galliae Narbonensis et Aquitaniae ora reperiri solet et litteris Celtibericis inscriptum est ¹¹⁾, repetendas esse censeo. De tauro cornupeta dex-

1) Mommsen nordetrusk. Alph. p. 255; de la Saussaye tab. XIV argenteum et aeneum exemplum exprimi curavit.

2) Mommsen I. I. p. 205 et p. 252. H. Meyer Beschreibung der in der Schweiz aufgefunden. Gall. Münzen, Mitth. d. ant. G. z. Zürich XV (1863) tab. I, 1. Friedländer Ztschrft f. Numism. 1878 p. 115. de la S. tab. XIII Libici.

3) Mommsen I. I.; Meyer I. I. tab. I 2—3 = p. 1. de la S. tab. XIII Oxybii.

4) Friedländer I. I. 5) **CEGOBI** de la S. tab. XIV.

6) **OKIPT** de la S. I. I. 7) **KAINIKHTΩN** de la S. tab. XIII.

8) Meyer I. I. tab. II 91—93. Complures ad Chantenay (Nièvre) repertae sunt: de Saulcy R. N. 1862 p. 1 sqq.

9) **ΓΑΝΙΚΩΝ** de la S. tab. XIII.

10) de la S. tab. XIII. Cf. Robert tab. IV 21—23.

11) Decem eius exempla apud Heiss tab. LXV expressa habes. Inscriptiones Celtibericae quid sibi velint, nondum exploratum est. Heissii, qui Narbonensium nomen eis indicari putat, rationem fundamento carere apparet. Fiorelli (catalogo del museo nazionale di Napoli 205. 206; collezione Santangelo 110. 111) «Narboni Setienae» tribuit hos nummos.

trorsus incursante, quo aversa pars ornatur, nemo dubitaverit; sed etiam caput illud velatum sinistrorsus spectans, quo adversa pars impressa est, ex Apollinis capite ortum esse suspicor. Nam primum quidem lineamentorum quaedam similitudo manifesta apparet ¹⁾. Torum autem, qui supra frontem, et nodum, quod in cervice comparet, haud facile explicaveris nisi hoc ex crinibus Apollinei capitis in cervicem demissis, illum ex corona laurea ²⁾ ortum esse dicas. Cum initio capilli $\beta\chi\rho\beta\alpha\rho\iota\omega\delta\varsigma$ nonnullis virgulis indicarentur, postea velum eis significari putatum est. Cum igitur barbari per Aquitaniae Galliaeque Narbonensis oram occidentalem habitantes Rhodensium antea nummos imitati essent, posteriore aetate Massilienses per hunc tractum plus valuisse videntur, quamobrem illi ad horum maxime exemplum nummos suos formaverunt. Quod fortasse post Volcas Areconicos a Pompeio in Massiliensium dicionem concessos ³⁾ factum est.

Eadem fere aetate Massilienses etiam cum Balearibus commercio aliquo coniunctos fuisse e nummis apparet. In horum enim moneta aenea taurum cornupetam Massilia arcessitum cernere licet ⁴⁾; Massiliensium rursus nummus aeneus ad Sancti Remigii repertus ⁵⁾ ab altera parte Dianae protomen, ab altera Cabirum ⁶⁾, notissimum Balearium insigne, gerit.

Ad antiquiorem aetatem referenda sunt, quae de Massiliensium cum regionibus ad ortum positis commercio e nummis eruuntur. Per Helvetiam enim et per Galliam Cisalpinam oboli et drachmae cum ab ipsis Massiliensibus fabricata, tum a barbaris ad illorum exemplum expressa inveniuntur. Atque tribus maxime viis Massilienses Alpes peragravisse videntur. Primum quidem secundum Rhodanum flumen, lacum Novorum Castellorum (lac de Neufchâtel), Arurium flumen. Haec via indicatur thesauris haud procul Arausione ⁷⁾, ad Eborudu-

1) Cf. Heiss № 1. 2) Quae in nummo tertio apud Heiss paululum tantum immutata est.

3) Caes. b. c. I 35. 4) Heiss tab. LXIV 20.

5) de Lagoy notice sur l'attribution de quelques médailles gauloises 1837 tab. № 14 = p. 26. Quod Heiss p. 425 de hoc nummo se dubitare profitetur, quod sibi non contigerit «de retrouver cette pièce ou un exemplaire semblable», auctoritatem eius viri, qui erat de Lagoy, hac re non infringi apparet.

6) de Lagoy Cabirum iniuria pro Apolline habuit.

7) Ad Jonquières (Vaucluse) inter nummos barbaricos duae drachmae Massilioticae effossae sunt: Fortia d'Urban antiquités de Vaucluse I 285—287, quem, sicut Mommsen, non novi nisi ex eis, quae Dureau de la Malle R. N. 1839 p. 329 sq. affert.

num ¹⁾, prope Castella Nova Vogesi ²⁾, ad Bernam ³⁾, ad vicum denique, cui nomen est Kloten ⁴⁾, repertis. Altera via per Ractiam ducebat. Huc pertinent thesauri ad Cimo ⁵⁾, Casamario ⁶⁾, Burwein ⁷⁾ protracti. Tertiam denique viam Athesis cursum secutam esse thesauris in huius fluminis ripa repertis demonstratur ⁸⁾. Ultimarum duarum viarum terminum Adriam urbem fuisse apparet, unde antiquitus electrum in Graeciam advectum esse constat. Atque electri petendi causa Massilienses trans Alpes commeasse per se consentaneum est. Adriae autem cum urbe, quam iam Phocaeenses adisse verisimile est, Massilienses per Galliam Cisalpinam mercaturam fecisse ex nummis per Lombardiam repertis cognoscitur ⁹⁾.

1) Ad Yverdun duo nummi Massaliotici reperti sunt: Wiberg Einfluss d. klass. Völker auf d. Norden, deutsche Uebers. Hamburg 1867 p. 89.

2) Ad vicum haud procul Neufchâtel situm, cui nomen est Préfargier sur la Thène, tres oboli Massilienses proveniunt: Wiberg l. l.

3) Prope Bernam quattuor thesauri nummorum Massiliensium reperti sunt: Mommsen nordetrusk. Alph. p. 235 n. 35.

4) Hottinger apud Mommsen p. 236 = R. M. p. 398 n. 99.

5) «Cimo oberhalb Agno am Luganersee»: Mommsen nordetrusk. Alph. p. 325. 6) Soret mém. de la soc. de Genève I p. 231.

7) Ad Burwein (Oberhalbsteintal, Graubünden) anno 1786 magna copia nummorum et ab ipsis Massiliensibus percussorum (in quibus drachmae primi et sexti generis) et a barbaris expressorum reperta est. Nummorum barbaricorum partim Massiliensium nomine partim characteribus Tuscis inscripti erant: Mommsen nordetr. Alph. p. 203. Schreiber der Münzfund von Burwein, Mitth. d. ant. Ges. z. Zürich XV p. 31—34.

8) Ad vicum Castel Tesino in valli Sugana situm nummos Massalioticos argenteos saepius provenire Giovanelli (Ztschrft. d. Ferdinandum's zu Insbruck V 1839 p. 38 n. 2.) testatur. Magna porro copia argenti et Massiliensis et barbarici ad Brentonico («am rechten Ufer der Etsch unterhalb Roveredo») reperta est: Mommsen nordetr. Alph. p. 204. «Bei Trento kamen in einer alten Graeberstätte lauter massaliotische Silbermünzen zum Vorschein mit Ausnahme zweier Denare der Minucia und der Fabia, lauter römisches Kupfer mit Ausnahme einer unbestimmten Münze (Giovanelli dei Rezi p. 81)». Haec Mommsen R. M. p. 397 n. 28. Sed Giovanelli loco, quem laudat, nihil de nummis Massalioticis dicitur; ipse Giovanelli ad alium suum librum «intorno all' origine e condizione antica di Trento» provocat, quem ut inspicerem, mihi non contigit. — Denique ad Sanguinetto vicum haud procul Legnano oppido (in Athesis ripa dextra) situm numisma ad Massiliensium exemplum barbara confectum arte repertum est: Cavedoni annali di num. I p. 81.

9) Borghesi Decad. XVII (= oeuvres compl. II p. 302) copiosissimi drachmarum Massiliensium thesauri in Lombardia «non ha guari» reperti mentionem facit. Ad Sancti Cesarii haud procul Mutina drachma Massiliensis et quattuor

Sed quantopere Massiliensium moneta ad Gallorum commercia pertinuerit, inde quam luculentissime apparet, quod per totam Narbonensem, Lugdunensem, Helvetiam, posteriore aetate etiam per Aquitaniam barbari nummis utebantur ad normam drachmarum Massiliensium redactis. Illud sane a Mommseno¹⁾ non recte positum esse videtur, aureorum quoque pondera a Gallis non ad Philippeorum, a quibus signa mutuati sunt, sed ad drachmae Phocaeensis legem temperata esse²⁾. Argenteorum autem nummorum pondera, quae quidem inter gr. 2.80 et 2.20 variant, optimo iure ex imitatione drachmarum Massalioticarum pendere censet. Item rectissime nummulos argenteos 0.55—0.25 valentes pro partibus drachmae Massiliensis habet³⁾. Nonnullos horum nummorum Mommsen nordetrusk. Alph. p. 234 sub unum conspectum posuit. Nummos ad exemplum Rhodensium percussos seriore aetate eadem pondera praebere supra vidimus. Volcarum Arecomitorum nummos Philippeorum signis impressos item huc spectare ex Robert p. 38 colligitur. Multo vero latius pertinuisse nummos ad Massiliensium legem percussos ex thesauris ad Laveyron (Drôme), Haustun (Drôme), Moirans (Isère), Saint-Clair (Isère), Dolomien (Isère), Mont Beauvray (Saône et Loire), Veyrier (Haute-Savoie), Roc de Cher (Haute-Savoie) repertis apparet, de quibus Vallier (Revue Numismatique belge 1882 p. 5 sqq.) nonnulla vulgavit. Sed haec quaestio accuratius tractari nequit, priusquam plura de illis thesauris afferantur.

Quod reliquum est, ut et hoc fiat et omnino ad Massiliensium rem nummariam diligentius attendatur, vota faciamus.

nummuli barbara fabrica ad exemplum obolorum Massiliensium expressi prodierunt: Cavedoni bull. arch. 1834 p. 199.

1) Nordetrusk. Alph. p. 242—247.

2) Quod Strab. p. 181 lege cautum fuisse apud Massilienses tradit, ne dotes centum aureorum modum excederent, aurum sive signatum sive pensitatum apud eos pro pecunia fuisse hac re non demonstrari puto. Legem enim illam, sicut reliquas (Strab. p. 180: οἱ δὲ νόμοι Ἰωνικοί.), Phocaea oriundam fuisse verisimile est.

3) Nordetr. Alph. p. 234.

Errata.

p. 13, 38 lege Phil. Suppl. IV.

p. 32, 3 » positae

p. 41, 23 » *Etmaneum gens* habitare

p. 42, 24 » *litoris*

p. 45, 18 » *appellatos*

p. 54, 24 » *Sordorum*

p. 77, 12 *dele* ⁴⁾

p. 79, 16 lege Σάλοζ;

p. 80, 5 » *Raetiaeque*
